

ВІЙНА І ДОВКІЛЛЯ: Круглий стіл «Філософської думки»

WAR AND THE ENVIRONMENT: Round Table Discussion by “Philosophical Thought”

<https://doi.org/10.15407/fd2025.03.007>
УДК 111.32+165.24

Анатолій ЄРМОЛЕНКО (модератор), член-кореспондент НАН України,
доктор філософських наук, професор, директор
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
заслужений діяч науки і техніки України,
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
a_ermolenko@yahoo.de
<https://orcid.org/0000-0002-9908-6144>

ВІЙНА І ДОВКІЛЛЯ: ЕКОЛОГО-ЕТИЧНІ ТА АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИМІРИ

ВСТУПНЕ СЛОВО МОДЕРАТОРА

Шановні учасники круглого столу, шановні колеги!

Передусім хочу подякувати вам за те, що зголосилися взяти участь у роботі сьогоднішнього круглого столу. Ми проводимо черговий круглий стіл (вже п'ятий), присвячений проблематиці російсько-української війни. Влаштовуючи такі заходи, я завжди зауважую, що цим ми демонструємо нашу нескореність, рішучість до боротьби за нашу свободу, нашу солідарність. А тим, що ми маємо таку можливість — бути разом і працювати, — насамперед завдячуємо Збройним Силам України.

Звісно, проблематика, що стала темою круглого столу, має багато аспектів: соціально-політичний, правовий, економічний, морально-етичний тощо, до вивчення й обговорення яких долучаються й наші колеги. Однак насамперед слід зауважити екзистенційний вимір війни, на якому

Ц и т у в а н н я: Війна і довкілля: еколого-етичні та антропологічні виміри (Єрмоленко, А. (модератор), Гардашук, Т. (модератор), Ремезова, О., Гаврилюк, Р., Гуцаленко, О., Кисельова, О., Карачевцева, Л., Бойченко, Н., Карпенко, К., Гомілко, О., Бірюк, Н., Вацик, Ю., Балінченко, С., Адаменко, Б.). *Філософська думка*, 3, 7—73. <https://doi.org/10.15407/fd2025.03.007>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ми постійно наголошували. Адже російська агресія проти України спрямована на те, щоб знищити наш народ, нашу державу, нашу національну ідентичність і наше довкілля.

Ця війна — це ще й прагнення російськими загарбниками знищити нашу **домівку, нашу землю, наше природне і соціокультурне довкілля, наш ойкос**. Тому наш спротив російській агресії — це продовження національно-визвольної боротьби, яка триває вже понад триста років. Цей спротив — це й захист нашої домівки, нашого довкілля, нашого соціокультурного ойкосу. Тому наша війна — справедлива війна, війна за нашу свободу і незалежність, це війна за наше існування на нашій землі.

Війна, що в своїй повномасштабній стадії триває вже понад три роки — справжній виклик людству, людяності, глобальному спільносьвіту людей і природи. Це виклик ціннісно-нормативному порядку в світі, який уможливорює гідне існування людей, людства та природи як спільносьвіту. Різні аспекти цієї проблематики ми розглядали в обговореннях попередніх круглих столів, що відбито на сторінках нашого журналу, а саме: «Війна як соціокультурний феномен» (Філософська думка, 2022, №3: сс. 7—58); «Україна і світ після 24.02.2022» (Філософська думка, 2023, №2); «Війна, культура, політика» (Філософська думка, 2023, №3: сс. 7—58); «Війна як виклик моральним цінностям», зміст якого викладено в №1 «Філософської думки» за цей рік (Філософська думка, 2025, №1: сс. 7—58).

Ще раз нагадаю: у нашому журналі започатковано також нову рубрику «Дискурси війни в сучасній філософії», що стала постійною. Деякі числа тематично були присвячені цій проблематиці, зокрема: «Війна та релігія» (Філософська думка, 2023, №1). Цю роботу редакція продовжуватиме й надалі, принаймні доки триватиме ця жахлива війна. І коли я запропонував Тетяні Василівні провести круглий стіл, на якому обговорювалась би проблематика впливу війни на довкілля, то ця пропозиція була охоче прийнята. До того ж в Інституті склалася традиція дослідження екологічної проблематики в довоєнний період. Тому сьогоднішній круглий стіл присвячено обговоренню теми «Війна і довкілля: еколого-етичні та антропологічні виміри», на якому розглядатимуться такі питання:

- Екоцид: критерії та наслідки;
- Війна в Україні та глобальні екологічні виклики;
- Природні ресурси як зброя (вепонізація природних ресурсів як етична проблема);
- Екологічні дослідження в умовах війни: завдання, виклики та пріоритети;
- Методологія оцінювання екологічної ціни війни та повоєнної відбудови (наукові, соціально-економічні, правові, гендерні аспекти).

Це тільки деякі питання, що стануть темами обговорення в роботі нашого круглого столу. Мабуть, виникне й багато інших, гідних обговорення. Це й конкретні екологічні питання медичні, це й питання на-

шого соціокультурного довкілля. Тому сьогоднішній захід — це інтердисциплінарний діалог, розмова фахівців різних спеціальностей. Тому в роботі нашого заходу беруть участь не тільки співробітники Інституту філософії, а й колеги з інших установ НАН України, зокрема з Інституту геологічних досліджень, а також вищих навчальних закладів України: Київського національного Університету імені Тараса Шевченка, Національного університету біоресурсів і природокористування України, Харківського національного медичного університету, Національного університету охорони здоров'я України імені П.Л. Шупика та ін.

Сподіваюсь, що обговорення, які відбуватимуться на нашому круглому столі, будуть цікавими й результативними і ми отримаємо вагомі наукові результати, які будуть опубліковані в часописі «Філософська думка». Успіху в цій роботі дозвольте побажати всім учасникам цього заходу!

Слава Україні!

Дякую всім за увагу і надаю слово Тетяні Василівні.

Тетяна ГАРДАШУК (модераторка), доктор філософських наук,
завідувачка відділу логіки та методології науки,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України,
01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
gardashuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1831-2021>

НАЙБІЛЬШ «ЕКОЛОГІЗОВАНА» ВІЙНА, НАЙБІЛЬШ ВЕПОНІЗОВАНЕ ДОВКІЛЛЯ. ЩО ДАЛІ?

У книзі «Терор з повітря» Пітер Слотердайк¹, аналізуючи наслідки застосування хімічної зброї (отруйних газів) під час Першої світової війни, висловив припущення про тенденцію зростання «залученості» довкілля під час бойових дій. І справді, запровадження дедалі потужнішої конвенційної та неконвенційної зброї протягом ХХ ст., і особливо у ХХІ ст., безпрецедентно збільшує негативні впливи на довкілля під час воєн та інших конфліктів.

Шкода довкіллю, окремим екосистемам й ресурсам перестає бути побічним наслідком бойових дій. З «мовчазної жертви» вони перетворюються на безпосередню ціль. Цілеспрямовані атаки на довкілля мають на меті послабити армію супротивника й цивільне населення, його економічну систему, психологічну, моральну та політичну стійкість тощо, оскільки вражають «екологічно залежні життєві функції» (*“ecologically-dependent vital functions”*)².

Екоцид та урбіцид (руйнування міст) є, на жаль, невіддільними складовими нових типів гібридних воєн.

¹ Sloterdijk, P. (2009). *Terror from the Air*. Semiotext.

² Ibid. (p. 16).

Слово екоцид уже, можна казати, усталилося в нашому лексиконі, хоча стаття про екоцид (Ст. 441) була присутня в Кримінальному кодексі України з 1996 р., але перебувала, образно кажучи, в стані глибокої сплячки. Лише у 2023 році було висунуто перше звинувачення за цією статтею двом працівникам одного з приватних підприємств за скидання промислових відходів у річку Случ протягом 2017—2021 років, що призвело до її значного забруднення³. Утім, за період повномасштабного вторгнення відбулися суттєві зрушення в застосуванні цієї статті. Наприклад, станом на середину січня 2025 р. було відкрито 24 кримінальні справи за злочини, вчинені представниками РФ проти довкілля Херсонщини⁴.

Міроу нарощування воєнної сили зростають не лише негативні впливи на довкілля, а й саме довкілля *перетворюється на зброю*, якщо зброєю вважати все те, що послаблює сторону, до якої вона застосовується. Процес перетворення довкілля на зброю описується терміном *вепонізація*, тобто використання як зброї всього того, що не є зброєю у звичному значенні цього слова або не є конвенційною зброєю.

Сучасні війни значно інтенсивніше, порівняно з попередніми, вепонізують довкілля, всі види природних ресурсів і пов'язаної з ними цивільної інфраструктури (греблі, системи іригації та водопостачання, електростанції та електромережі, сільськогосподарська інфраструктура тощо). Такий висновок випливає з аналізу наслідків Другої світової війни, В'єтнамської та Афганської воєн, інших воєнних конфліктів.

Уся територія України безпосередньо чи опосередковано зазнає негативних впливів та потерпає від війни. Бойові дії на території України також мають негативні транскордонні впливи. Якщо послуговуватися методологією П. Слотердайка, то нинішню російсько-українську війну можна охарактеризувати як найбільш «екологізовану», враховуючи масштаби впливів на довкілля та їхні кумулятивні часово-просторові наслідки. Під час цієї війни має місце найвищий рівень вепонізації всіх природних ресурсів (від надр до атмосферного повітря) та пов'язаної з ними інфраструктури. *Ба більше, на зброю перетворюється клімат!*

Вепонізація елементів довкілля та природних ресурсів (насамперед, їжі та води) на різних їхніх стадіях (наприклад, мінування полів і лісів) є порушенням Конвенції про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання методів впливу на довкілля. Вони також можуть розглядатися як спосіб модифікації довкілля, що має значні, довго-

³ Поя, А. (2023). Скидали відходи у річку: в Україні працівників підприємства вперше судитимуть за екоцид. *Українська правда*, 28 квітня (<https://life.pravda.com.ua/society/2023/04/28/254046>).

⁴ Гараєва, М. (2025). 24 кримінальні справи за злочини, вчинені представниками РФ проти довкілля Херсонщини. *Права людини в Україні*, 17.01 (<https://khp.org/1608814335>).

тривалі або серйозні наслідки «як засіб руйнування, пошкодження або травми», що заборонено ENMOD (Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання методів впливу на довкілля — Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques, Article 1, entry into force 5.10.1978).

Вепонізація довкілля та природних ресурсів, що ігнорує цінність природного середовища існування, води та їжі, є не лише різновидом тероризму чи воєнного злочину, а й злочину проти самих засад життя, оскільки порушують «право Природи на існування». Такі дії можуть бути віднесені до злочинів екоциду.

Перед Україною, всім українським суспільством стоїть двоєдине завдання:

- збереження природи та максимальне запобігання подальшій деградації довкілля, там де це можливо, тут і зараз, «в режимі реального часу»;
- формування стратегії повоєнної відбудови, де відновлення природи і довкілля мають стати її невід'ємними складовими і посісти таке ж місце, як відновлення економічного потенціалу, соціальної інфраструктури тощо, а не за сценарієм «Спочатку економіка, а потім екологія».

Окрім дотримання норм чинного законодавства та етичних засад екологічно-відповідальної поведінки й ведення бізнесу, обидва завдання, особливо друге, вимагає нестандартних, інноваційних підходів, оскільки і війна, і повоєнна відбудова потребують і потребуватимуть величезну кількість ресурсів, які насправді є обмеженими.

Не зловживаючи становищем модератора і щоб не відбирати час інших учасників круглого столу, лише пунктирно окреслю кілька напрямів складного, багатоаспектного проблемного поля, що охоплюється темою «Війна і довкілля», та виклики повоєнної відбудови.

Глибокого й усебічного дослідження потребує вплив воєнних дій на геологічне середовище, надра а також на інфраструктуру видобувної галузі. Це необхідно для науково обґрунтованого оцінювання наших ресурсів як для забезпечення потреб економіки як в умовах воєнного стану, так і повоєнної відбудови. Особливо гостро питання надр, мінеральних ресурсів та збереження нашого суверенітету над ними постає в контексті підготовки так званої Угоди про надра між Україною і США. Детальніше про це говоритиме *докторка геологічних наук Олена Ремезова*.

Надзвичайно гостро стоїть питання про водні ресурси як умови підтримки сталості функціонування природних екосистем і забезпечення базових життєвих потреб населення. Україна давно входить до числа вододefіцитних країн. Окрім того, що водні системи і ресурси потерпають від кліматичних змін, які посилюються війною, вони стають об'єктами безпосередньої атаки ворога. Водночас зростає потреба у воді. Питання водних ресурсів висвітлюватиме *кандидат геологічних наук Руслан Гаврилюк*.

Зважаючи на скорочення площі сільськогосподарських угідь, також необхідно переглянути місце аграрного сектору в структурі національної економіки й національному ВВП та роль України як «хлібного кошика» планети. Бо якщо ми й надалі плануємо виконувати цю роль, то ціною яких впливів на довкілля?

Матеріальний добробут у травмованому і зруйнованому війною суспільстві не повинен досягатися ціною погіршення довкілля, так само як і відновлення природи не може відбуватися за рахунок якості життя людей. Пошук балансу між першим і другим — це надскладне завдання, величезний виклик для всього українського суспільства та нагальне завдання для всіх зацікавлених сторін. Сподіваюся, що наш круглий стіл зробить певний внесок у розуміння цих викликів та окреслить шляхи пошуку відповідей.

У всіх своїх виступах, що стосуються екологічних наслідків російської агресії, я повторюю, що єдиний спосіб зменшити негативні впливи на довкілля — це якомога швидше зупинити агресора через примус до миру силою, а не умиротворенням.

На цьому я поставлю три крапки у своєму виступі і перейду до безпосередніх обов'язків модераторки. Хочу звернути увагу на необхідність дотримання регламенту. Отже, переходимо до роботи круглого столу. Ми продовжуємо тривалу і сталу традицію Інституту філософії імені Г.С. Сковороди залучати до наших дискусій не лише філософів, а й фахівців інших галузей, з інших установ НАН України.

Я з великим задоволенням передаю слово докторці геологічних наук Інституту геологічних наук НАНУ Олені Ремезовій. Вона фахово розповість про стан мінеральних ресурсів України, зокрема і в умовах війни, та перспективи цієї галузі. Це питання постало надзвичайно гостро останніми днями у світлі перспектив так званої угоди по копалини.

Олена РЕМЕЗОВА, доктор геологічних наук, доцент,
Інститут геологічних наук НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-1955-1270>

ВИЗНАЧЕННЯ ЗБИТКІВ ДОВКІЛЛЮ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ: МІНЕРАЛЬНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

Однією з причин і війни 2014 року, і широкомасштабної агресії РФ проти України є намагання не допустити реалізації проєктів щодо освоєння мінеральних ресурсів. Окрім видобутку сланцевого газу, російська агресія заблокувала в Україні розвиток видобування і переробки титанової сировини, літію, берилію, природного графіту, цирконію, нікелю, кобальту та низки інших корисних копалин⁵. На даний час в надрах України виявлено

⁵ Ромашкевич, Ю. (s.a.). Битва за ресурси: роль корисних копалин у війні в Україні. *Request for Information* (<https://www.rfi.fr/>).

понад 20 тис. родовищ і проявів зі 117 видів мінеральної сировини⁶. Найбільше значення мають залізні, марганцеві, уранові руди; вугілля, газ, нафта та конденсат; титан, циркон; каолін і глини, солі, графіт; нерудна сировина для металургії; облицювальне і будівельне каміння. За оцінками відділу геології родовищ корисних копалин, до початку першої війни з РФ з МСБ було пов'язано 42% ВВП і 60% валютних надходжень від експорту. Наразі значна частка мінеральних ресурсів опинилась під окупацією. Станом на 23.09.2022 рік було встановлено, що з 2164 від загальної кількості родовищ корисних копалин України (без урахування вод) 358 родовищ розташовані на тимчасово окупованій території, 95 родовищ було пошкоджено, разом — 453 родовища (або 21% від загальної кількості родовищ України)⁷.

Військові дії спричиняють великий негативний вплив на геологічне середовище і, зокрема, на гірничовидобувний комплекс. Однак тут слід враховувати не лише безпосередній вплив обстрілів на родовища, а й імовірність руйнування інфраструктури гірничих підприємств, яку в багатьох випадках не можна відновити. Щодо обстрілів, то від них постійно потерпають родовища в містах Нікополь та Марганець⁸.

Значна частина родовищ корисних копалин переважно представлених розсипищами, розроблюється з використанням гідромеханізованих гірничих технологій, до яких відносять:

- розроблення розсипних покладів корисних копалин драгами, що являють собою плавучі гірничодобувні і збагачувальні комплексні фабрики, за допомоги яких з-під води видобувають корисну копалину і тут же на дразі збагачують її, повертаючи відходи у відпрацьований простір під воду;
- розмивання покладу корисної копалини гідромоніторами і транспортування отриманої пульпи на збагачувальну фабрику по лотках самотоком, гідротранспортом (з використанням напору струменя води), земснарядами або збагачення на місці на стаціонарно-встановлених драгах чи інших збагачувальних об'єктах;
- видобування корисних копалин з покладу та їх транспортування до збагачувальних фабрик земснарядами, які є комплексом, що складається із землесоса, системи насосів та трубопроводів, по яких розрізжена корисна копалина як пульпа подається до об'єктів збагачення;

⁶ Довгий, С.О., Іванченко, В.В., Коржнев, М.М. та ін. (2014). *Мінерально-сировинний комплекс та сталий розвиток України*. Київ: Логос.

⁷ Шехунова, С.Б., Стадніченко, С.М., Сюмар, Н.П. (2023). Оцінка екологічних ризиків та економічних збитків для геологічного середовища та корисних копалин внаслідок збройної агресії Росії проти України. Оновлені дані. У: *Збірник наукових праць Інституту геологічних наук НАН України* (т. 16, вип. 1). Київ.

⁸ Аналітичний огляд загального підходу та порядку збору, аналізу та розрахунку збитків на прикладі міжнародних кейсів та аналізу прогалів українського та міжнародного законодавства. (2022). Інститут геологічних наук НАН України.

- комбінації відкритих гірничих робіт з використанням екскаваторних бульдозерно-скреперних способів та різних вищенаведених гідромеханізованих технологій видобування корисних копалин;
- торфорозроблення, які суттєво відрізняються від відкритого розроблення інших корисних копалин і здійснюються екскаваторним, фрезерним, формовочним та іншими способами або їх комбінаціями і потребують великих обсягів водовідведення, водоосушення та використання води для технологічних цілей.

Пошкодження таких об'єктів означає припинення їхньої діяльності та неможливість відновлення складної інфраструктури. Особливо це стосується систем гідромеханізації.

Однак відомо і про випадки затоплення кар'єрів з видобутку будівельної сировини, зокрема такі події сталися на підприємстві «Юнігран», яке має ліцензії на видобуток граніту поблизу Малина (власники цього підприємства — проросійська група). Однією з версій того, що річка Ірша змінила русла й утворився своєрідний водоспад, є спрямована диверсія⁹.

Слід згадати, що також фіксуються польоти ворожих дронів над місцями видобутку розсипних родовищ (Дніпропетровська, Кіровоградська, Житомирська області). Останнім часом окупанти обстрілюють з дронів Дніпропетровську область, де наявні розсипи титанових руд. Щодо торфових покладів, то у зв'язку з військовими діями, особливо на початку війни 2022 року, на півночі України були численні випадки пожеж, що спричиняють забруднення повітря продуктами горіння¹⁰.

Також під окупацією перебуває частина таких родовищ, які раніше не розроблялись, і Україна не має власних технологій їх видобутку та перероблення. До них належать родовища літєвих руд, рідкісних і рідкісноземельних металів. На непідконтрольній Україні території опинилось Шевченківське родовище літію (Донецька область), а також родовище комплексних руд Крута Балка (Запорізька область). В останньому родовищі обчислені запаси танталу й ніобію в рідкіснометалевих мікроклінальбітових, альбітових та сподуменових пегматитах. Видобуток окупантами цих руд тут не відбувається, оскільки РФ не має відповідних технологій. Тому тут стоїть питання не лише деокупації, а також у майбутньому залучення передових технологій та інвестицій.

Нині актуальним питанням є розроблення ефективної методики оцінювання збитків, завданих навколишньому середовищу внаслідок війни.

⁹ Рогальська, Н. (2023). На Житомирщині затоплено кар'єр, контрольований проросійською фірмою, — можлива диверсія? *Стопкор*, 10.04 (<https://www.stopcor.org/ukr/section-suspilstvo/news-na-zhitomirschini-zatopleno-karer-kontrolovanij-prorosijskoyu-firmoyu-mozhliva-diversiya-10-04-2023.html>).

¹⁰ Рекун, О. (2024). У прикордонній громаді на Чернігівщині через обстріли пожежа перекинулася на торф'яники. *Суспільне. Чернігів* (<https://suspilne.media/chnihiv/821399-u-prikordonnij-gromadi-na-chnigivsinii-cerez-obstrili-pozeza-perekinulasa-na-torfaniki/>).

Наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України 15 вересня 2022 року № 366 була затверджена «Методика визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами». Однак у процесі розгляду її положень вітчизняними та зарубіжними вченими було виявлено ряд недоліків. Ці матеріали були опрацьовані та представлені у межах Програми підтримки ОБСЄ для України щодо підготовки рекомендацій до вдосконалення методик оцінювання шкоди довкіллю. Приклад аналізу методики виглядає так:

Суть коментаря/пропозиції від міжнародних партнерів (сторінка документа, витяг із тексту)	Положення методології, щодо яких надано коментар/пропозицію міжнародних партнерів	Експертні рекомендації щодо внесення змін і доповнень до методики та стисле пояснення (обґрунтування)
PRELIMINARY COMMENTS AND RECOMMENDATIONS ON UKRAINE'S DAMAGE ASSESSMENT METHODOLOGIES (UDAMs) Ted Tomas, Integral Inc. (US) Richard Wenning, Montrose Inc. (US) B. SUBSOIL METHODOLOGY, стор. 19, п.1. Як описано нижче, методи видаються найбільш придатними для незаконного видобутку корисних копалин (i) на територіях України за межами окупованих районів східної України на Донбасі (Розділ V), а також (ii) в умовах незаконної окупації та «анексії» територій Донбасу з діючими шахтами (Розділ V). Незрозуміло, чи включені інші впливи на надра. Під надрами мається на увазі ґрунт та інші утворення, що містяться під поверхнею ґрунтів, які охоплюються Методологією по землях і	МЕТОДИКА визначення розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок самовільного користування надрами, ЗАТВЕРДЖЕНО Наказ Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України 15 вересня 2022 року № 366. Розділ V. Обсяг самовільного, ного, в тому числі незаконного, користування надрами на тимчасово окупованих територіях та на іншій території України внаслідок збройної агресії Російської Федерації визначається шляхом встановлення об'єму (кількості) самовільно видобутих запасів (ресурсів) корисних копалин або розміру площі користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин. Обсяг самовільного, в тому числі незаконного, користування надрами на тимчасово окупованих	Поняття «надра» потребують уточнення. Кодекс про надра: Стаття 1. Поняття про надра Надра — це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння. Поняття «надра» не є тотожним поняттю «ґрунт». Згідно із ЗАКОНОМ УКРАЇНИ «Про охорону земель» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 39, ст. 349): ґрунт — природно-історичне органічно-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості — родючості. Щодо користування надрами, що не пов'язане з видобуванням корисних копалин: Кодекс про адміністративні правопорушення, Кодекс України від 07.12.1984 № 8073-X (Чинний) Кодекс України про адміністративні правопорушення: Стаття 57. Порухення вимог щодо охорони надр Самовільна забудова площ залягання корисних копалин, невиконання

Суть коментаря/пропозиції від міжнародних партнерів (сторінка документа, витяг із тексту)	Положення методології, щодо яких надано коментар/пропозицію міжнародних партнерів	Експертні рекомендації щодо внесення змін і доповнень до методики та стисле пояснення (обґрунтування)
грунтах, і визначаються за біологічно активною зоною. Існують різні джерела впливу на ресурси надр, особливо від вибухів та прокладання траншей. Методологія менш пристосована до невидобувного впливу на надра, який має бути кількісно оцінений на підставі «рентної плати». Без подальшого розуміння цієї плати і того, як вона оцінюється, нам важко оцінити цей компонент методології та ступінь його відповідності з ПК	територіях та на іншій території України внаслідок збройної агресії Російської Федерації визначається шляхом встановлення об'єму (кількості) самовільно видобутих запасів (ресурсів) корисних копалин або розміру площі користування надрами в цілях, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин	правил охорони надр і вимог щодо охорони довкілля, будівель і споруд від шкідливого впливу робіт, зв'язаних з користуванням надрами, знищення або пошкодження спостережних режимних свердловин на підземні води, а також маркшейдерських і геодезичних знаків тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб — від двохсот до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Тобто йдеться про пошкодження родовищ, їх позначень на місцевості, свердловин тощо. Також є можливість розраховувати рентні платежі в разі використання надр, не пов'язаного з видобуванням корисних копалин. У Податковому кодексі України (РОЗДІЛ IX. РЕНТНА ПЛАТА) вказані нормативи залежно від виду використання надр, за якими справляється плата (п. 253.5.). Наприклад, для зберігання газу це 0.56 грн за тис. куб. метрів активного об'єму, для зберігання харчових продуктів, різних товарів — 0.69 грн за кв. м, для іншої господарської діяльності — 2.23 грн за кв. м. Тут не варто змішувати поняття надр і ґрунтів, це різні об'єкти досліджень. Збитки щодо забруднення земель при невидобувному використанні обраховуються окремо. Це описано в «МЕТОДИЦІ визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій і/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану» (Затверджено Наказом Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України 04 квітня 2022 року № 167)

Матеріали аналізувались закордонними і вітчизняними експертами. У методиці обчислення збитків пропонувалось за формулами, де вводились певні коефіцієнти, значення яких недостатньо обґрунтоване. Такий підхід унеможлиблює об'єктивне оцінювання збитків, завданих агресором мінеральним ресурсам, і не може бути використаний в міжнародних судах. Тому можна погодитись із пропозиціями зарубіжних експертів щодо застосування ставки дисконтування, коли йдеться про втрачений дохід на інвестиції. При шахтному видобутку обсяг видобутого вугілля чи іншої корисної копалини розраховується через обсяги робіт за цикл (середні дані щодо видобутку за попередні роки зберігаються у ДНВП «Геоінформ»). Якщо ж це новий видобуток, то завдання зводиться до визначення збитків від нелегального видобутку на окупованій території. Взагалі ж запаси корисних копалин теж мають свою вартість і при цьому втрачаються податки, які мали б потрапляти до бюджету України. Витрати на рекультивацію та відновлення теж мають враховуватись. Крім того, обчислюючи збитки при шахтному видобуванні слід врахувати:

- просідання та порушення суцільності порід, внаслідок чого відбувається інтенсивне дренування (просочування) та виснаження верхніх водоносних горизонтів, а також руйнування будівель і споруд;
- підтоплення територій;
- проникнення забруднень у води, а в результаті підтоплення каналізації в містах, крім хімічного, додається біологічне забруднення;
- накопичення токсичних відходів;
- обмеження доступу населення до питної води. За оцінками ЮНІСЕФ, у постраждалих від конфлікту районах Донецької та Луганської областей близько 1,3 млн осіб мають обмежений доступ до безпечної питної води¹¹. Це відбувається з моменту окупації Луганщини, тобто з 2014 року.

Питання ртутних родовищ Донбасу потребує окремого дослідження в разі їх використання як ресурсу з більш суворим регулюванням або мораторієм. Затоплення виробок шахти «2-біс» і «Нова», де видобували ртуть за часів СРСР, загрожує серйозними проблемами всьому регіону: крім питання захоронення радіаційних відходів з РФ, йдеться і про подальше різке підвищення вмісту ртуті в землі й воді.

У процесі розроблення й удосконалення методики розрахунку збитків необхідно комплексування методик, адже часто при користуванні надрами в окупації виникає багато додаткових негативних факторів, що спричиняють екологічні збитки (наприклад, шахти Донбасу). Рекомендований за-

¹¹ Кривошеєв, Д. (2015). ООН підкреслила обмежений доступ до води для 1,3 млн жителів Донбасу. *Дзеркало тижня. Україна*, 15 липня (https://zn.ua/ukr/UKRAINE/oon-pidkreslila-nayavnist-obmezhnogo-dostupu-do-vodi-dlya-1-3-mln-zhiteliv-donbasu-178841_.html).

рубіжними експертами підхід полягає в тому, щоб описати послуги надрокористування, які не враховуються ні в Методиці по землях та ґрунтах, ні в частині підземних вод у Методиці по водах, оцінити вартість заміщення цих послуг. Це повинні бути дисконтовані суми залежно від часу.

Не врахований у методиці втрачений дохід на інвестиції (рентабельність інвестицій). Відповідна ставка дисконтування могла б розв'язати цю проблему. У більшості випадків саме застосовується такий підхід, а не певні коефіцієнти. Взагалі ж грошова оцінка родовищ базується на диференційованій гірничій ренті, приведений до даного часу.

Потребують додаткових досліджень випадки вмісту «нових» корисних копалин, які раніше не видобувались і не використовувались в Україні, тому можна погодитись із тим, що перехід до грошової форми за допомоги існуючих систем (наприклад, оподаткування) неможливий. Із власної практики, розрахунок вартості видобутку літію проводився через світові ціни (використовувалась статистика американської геологічної служби-USGS).

Особливого підходу потребує оцінювання збитків для нафтогазоносних об'єктів. Нафта і газ за хімічним складом є дуже складними сумішами вуглеводнів, властивості яких у пластових умовах значно відрізняються від характерних для поверхні. Нафтогазоносні комплекси в межах нафтогазоносних басейнів являють собою природні системи, які мають різні можливості акумулювати вуглеводні, а інколи й генерувати їх. Комплекси складаються з головних елементів: порід-колекторів, що утворюють природні резервуари, порід-флюїдотривів (і — не завжди — нафтогазоматеринських порід). Необхідно врахувати, що в процесі розроблення нафтових і газових покладів у міру відбирання флюїдів із продуктивних пластів пластовий тиск знижується, внаслідок чого змінюються властивості вуглеводнів, що залишилися в пласті. Тож для того, щоб розуміти явища, які відбуваються в надрах, необхідно вивчати не тільки властивості нафтомістких порід, а й фізичні властивості рідин і газів, що входять до складу флюїдів. Таке уявлення дають динамічні моделі покладів.

Існує проблема відшкодування за пошкоджені або втрачені геологічні пам'ятки. Виданий Держгеонадра довідник не враховує багатьох відомих об'єктів. Існує ряд об'єктів, які мають наукову цінність, наприклад, стратотипові розрізи, що мають важливе наукове значення. Також ця проблема стосується втрачених екосистемних послуг. На окупованих територіях опинились знамениті «Кам'яні могили», а також Дружківські скам'янілі дерева. Наразі невідомо, що там відбувається. Імовірно, що ці місцевості могли застосовуватись окупантами для влаштування бойових позицій чи склади зброї. Такі збитки ще мають бути встановлені при деокупації. Список геологічних пам'яток був складений в Інституті геологічних наук у вже згаданій аналітичній записці.

Для оцінювання вироблених запасів потрібно передбачити використання сучасних технологій, зокрема для оцінювання площі чи обсягів покладів. Ідеться про знімання площі кар'єрів за допомоги БПЛА та створення моделей за допомоги відповідного програмного забезпечення. Це допомагає оцінюванню на замінованих територіях, де існує небезпека в процесі проведення досліджень безпосередньо на місцевості.

Проблема оцінювання збитків мінерально-сировинному комплексу України є багатогранною. І тут мають враховуватись і втрати корисних копалин, екологічні наслідки, а також економічний потенціал України. Оскільки рф не може запропонувати світу нічного, крім сировини, загарбання нових родовищ може розглядатись як одна із причин війни¹². Крім того, метою є завдання шкоди ЄС, бо Україна у майбутньому має стати важливим сировинним партнером для Європи. Росія ж намагається поставити якнайбільше країн в залежність від російської сировини. Тобто ця війна має геополітичний підтекст та намагання знищити державність України як партнера Заходу.

Тетяна Гардашук: Надзвичайно цікаво і корисно почути аналіз проблеми з вуст фахівця й отримати більш-менш цілісну картину її стану. Якщо є питання, то можна їх поставити в лаконічній формі безпосередньо або в чаті. Якщо зараз питань немає, то я з великою приємністю надаю слово ще одному учаснику з Інституту геологічних наук, доктору геологічних наук Руслану Гаврилюку.

Руслан ГАВРИЛЮК, кандидат геологічних наук, старший дослідник,
Інститут геологічних наук НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-6465-9440>

ВИКОРИСТАННЯ ПІДЗЕМНИХ ВОД В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Повномасштабна російська війна проти України оголила проблему вразливості усталених в нашій країні підходів до централізованого забезпечення населення міст водою. Пошкодження інфраструктури централізованого водопостачання, відсутність електропостачання призвели до відсутності доступу до води в містах, що стало одним з найбільших викликів прифронтових міст. Десятки українських міст і містечок залишилися без водопостачання. Відсутність доступу до питної води стала питанням виживання населення. Водночас події воєнного часу переконали в необ-

¹² Польовик, С. (2023). Війна за українські надра: Росія намагається забезпечити своє майбутнє сировиною з України. *Борисфен Інтел. Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень*, 8 листопада (<https://bintel.org.ua/analytics/viyna-za-ukrainski-nadra-rosiya-namagaetsya-zabezpechiti-svoe-maybutne-sirovinoyu-z-ukraini/>).

хідності мати альтернативні джерела водопостачання, насамперед з надійно захищених підземних вод¹³.

У частині водозабезпечення населення наші міста та країна загалом не були готові до надзвичайних ситуацій, тим більше до жакликих реалій повномасштабної військової агресії. Назрілих змін у системі водозабезпечення в довоєнні роки не відбувалося. Незважаючи на наростаючі протягом останніх десятиліть виклики, спричинені зміною клімату та антропогенним впливом, стратегічно наша країна продовжувала орієнтуватися на поверхневі води в питному водопостачанні. Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання та водовідведення в Україні засвідчує, що станом на 2023 рік питне водопостачання України майже на 80 % забезпечується з поверхневих джерел і лише на 20 % — з підземних. Це в умовах, коли більшість басейнів річок згідно з гігієнічною класифікацією водних об'єктів за ступенем забруднення можна віднести до забруднених та дуже забруднених, які не відповідають вимогам санітарного законодавства на джерела питного водопостачання¹⁴.

Неврахованим залишився досвід попередніх викликів з доступом до води через уразливість систем водопостачання, розрахованих на поверхневі джерела. Внаслідок Чорнобильської катастрофи існував значний ризик потрапляння радіонуклідів до поверхневих вод, які, як на той час, так і дотепер, забезпечують левову частку у водопостачанні столиці. Тоді було застосовано рішення з будівництва артезіанських свердловин в житлових кварталах для покриття питних потреб мешканців столиці. Зараз ці свердловини, відомі як бювети, є альтернативним джерелом питної води для мешканців міста. Проте в більшості міст України навіть такі точкові альтернативні рішення відсутні. В умовах війни це призвело до критичної ситуації з доступом до питної води в багатьох містах, зокрема в Миколаєві, що залишився без доступу до дніпровської води та не мав інших варіантів питного водозабезпечення.

Уразливим місцем систем водопостачання стала їхня централізованість та залежність їх від централізованих систем електропостачання, що в умовах ворожих атак по інфраструктурних об'єктах призводить до зупинки водопостачання значних частин міста, що опиняється під ударом,

¹³ Шестопапов, В.М. (2022). Проблеми збереження та ефективного використання якісних підземних вод у контексті водної безпеки України: Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 11 травня 2022 року. *Вісник Національної академії наук України*, 7, 69—74 (<https://doi.org/10.15407/visn2022.07.069>).

¹⁴ *Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання та водовідведення в Україні у 2023 р.* (2024). Київ: Міністерство розвитку громад та територій України (<https://mtu.gov.ua/content/nacionalna-dopovid-pro-yakist-pitnoi-vodi-ta-stan-pitnogo-vodopostachannya-v-ukraini.html>).

або й цілого міста. В таких умовах містяни залишаються почасти без питної води, потребу в якій вже нічим покрити.

Окремо варто відмітити вплив наслідків руйнування російськими військовими Каховської ГЕС, в результаті якого близько мільйона людей втратили доступ до питної води. Без доступу до централізованого питного водопостачання залишились у Дніпропетровській області споживачі міст: Кривий Ріг, Нікополь, Покров, Марганець. А також мешканці Нікопольської, Марганецької, Покровської, Червоногригорівської громад¹⁵.

Залежність водопостачання від поверхневих вод уже тривалий час є ахілесовою п'ятою нашої країни, що, до речі, відрізняє нас від більшості європейських країн, в яких частка підземних вод в балансі є значно вищою¹⁶. Незважаючи на те, що переваги підземних вод для питного водопостачання та їхній потенціал були визначені провідними українськими вченими гідрогеологами ще 20 років тому (Шестопалов та ін., 2005), економічні чинники обумовили пріоритезацію поверхневих вод. Понад те, видобуток підземних вод за останні десятиліття скоротився майже на третину, хоча їхній потенціал використовується менше ніж на 10%¹⁷.

Наша планета хоч і вважається «блакитною», має відносно обмежені ресурси води, що нерівномірно розподілені як кількісно так і якісно. Від загального обсягу (1,4 млн км³) води лише 2,5% є прісними водами. З цієї невеликої частки прісних вод більшість (близько 69%) містять льодовики. Інше суттєве джерело прісних вод — підземні води, на які припадає орієнтовно 30% усіх прісних вод. На поверхневі та атмосферні води (озера болота, річки, а також волога ґрунту, атмосфери, живі істоти) припадає лише 0,4% прісних вод нашої планети, з яких лише 1/60 частина — це річки¹⁸.

Україна належить до малозабезпечених країн за доступністю прісних вод. За критеріями ООН лише Закарпатська область вважається достатньо забезпеченою місцевими водними ресурсами з показником 6,3 тис. м³/рік на одну людину (при нормі 6—15 тис. м³/рік). Інші облас-

¹⁵ Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо стану дотримання прав громадян на чисту та доступну воду в умовах дії правового режиму воєнного стану. (2025) (<https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/cpetsdopoviddruk-1.pdf>).

¹⁶ Шестопалов, В.М., Люта, Н.Г. (2024). Щодо оптимального співвідношення поверхневих і підземних вод у водопостачанні населення в Україні. *Мінеральні ресурси України*, 1, 41—49 (<https://doi.org/10.31996/mru.2024.1.41-49>).

¹⁷ *Стан підземних вод України. Щорічник 2020*. (2021). Київ: ДНВП «Геоінформ України».

¹⁸ Havryliuk, R., Savchenko, S. (2021). Water Resources Assessment. In: W. Leal Filho, A.M. Azul, L. Brandli, S.A. Lange, T. Wall (Eds.), *Clean Water and Sanitation. Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*. Springer, Cham (https://doi.org/10.1007/978-3-319-70061-8_102-1).

ті мають набагато менші показники, а середній показник для країни становить 1,0 тис. м³/рік на одну людину, що є одним з найменших у Європі.

Водна стратегія України¹⁹ наголошує, що серед основних проблем сфери є «задовільний», «поганий» і «дуже поганий» екологічний стан переважної більшості поверхневих водних масивів (екологічний потенціал штучних або істотно змінених масивів поверхневих вод).

В умовах малої водозабезпеченості та проблемного якісного стану поверхневих вод, підземні води мали б відігравати ключову роль у питному водопостачанні наших міст, але, фактично, лише повномасштабна російська агресія підштовхнула країну до цих, здавалося б очевидних, кроків. Зокрема, Урядом затверджено експериментальний проєкт з будівництва, реконструкції й капітального ремонту артезіанських свердловин та об'єктів питного централізованого водопостачання у Дніпропетровській, Херсонській, Запорізькій і Миколаївській областях, за результатами реалізації якого введено в експлуатацію 26 артезіанських свердловин із 73 необхідних²⁰. Підземні води стали пріоритетом у водозабезпеченні територій, що постраждали від військових дій²¹.

Територія України має строкаті умови поширення підземних вод, що визначаються геолого-гідрогеологічними умовами. Але майже в усіх регіонах нашої країни є можливість забезпечити видобуток підземних вод для питних цілей. Навіть, якщо їхня якість не буде задовільною, що, в першу чергу, стосується півдня країни, сучасні можливості водопідготовки можуть забезпечити покриття потреб питного водопостачання.

Варто також зауважити, що значна частина населення залишається без централізованого водопостачання — протягом 2023 року 68,7% населення мали доступ до такого²². Здебільшого доступу немає у сільського населення, що покриває власну потребу у воді з ґрунтових вод. Якість таких вод у цілому в країні є незадовільною внаслідок потужного впливу сільського господарства, проте доступ до такої води є повністю автономним.

¹⁹ *Водна стратегія України на період до 2050 року*. Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2022 р. № 1134-р. (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1134-2022-%D1%80#Text>).

²⁰ *Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо стану дотримання прав громадян на чисту та доступну воду в умовах дії правового режиму воєнного стану*. (2025) (<https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/cpetsdopovidruk-1.pdf>).

²¹ Державна цільова програма комплексного водозабезпечення територій, які зазнали впливу воєнних дій, на період до 2030 року. Затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2024 р. № 884-р. (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/884-2024-%D1%80#Text>).

²² *Національна доповідь про якість питної води та стан питного водопостачання та водовідведення в Україні у 2023 р.* (2024). Київ: Міністерство розвитку громад та територій України (<https://mtu.gov.ua/content/nacionalna-dopovid-pro-yakist-pitnoi-vodi-ta-stan-pitnogo-vodopostachannya-v-ukraini.html>).

Прийшов час зробити стратегічні кроки, про які наголошувалось задовго до повномасштабного вторгнення²³, — оцінювання можливого повного переходу водопостачання на підземні води на певний час для окремих міст, таких як Київ, Харків, Кременчук та інші, або локальної бюветної системи водопостачання для Дніпра, Запоріжжя, Кривого Рогу та інших міст, що мають обмежені ресурси підземних вод.

Окрім управлінських рішень, необхідні зміни в розумінні значення підземних вод в українському суспільстві. Це має базуватися на таких тезах:

- підземні води — стратегічний ресурс та єдине захищене джерело води;
- призначення підземних вод — питне водопостачання;
- навіть незначні запаси підземних вод можуть бути критично важливими;
- вимоги до якості підземних вод стають більш гнучкими та менш суворими;
- захист ґрунтових вод від забруднення — спільний національний пріоритет.

У разі усвідомлення цих тез та їх інтеграції в національні цінності наша країна зможе не лише бути більш готовою до викликів воєнного часу, а й гідно побудувати поствоєнне суспільство. Зміна ставлення до підземних вод має стати елементом загальної зміни парадигми у ставленні до природи, відмови від споживацького підходу та тотального підкорення природи на користь пошуку балансу існування суспільства та довкілля без негативних змін у його стані. У такому разі ми зможемо правильно розставити пріоритети у водній сфері, забезпечити населення якісними підземними водами, дбаючи про загальне здоров'я нації.

Підсумовуючи стан використання підземних вод в умовах війни, слід наголосити, що наша країна має значні їх ресурси для розширення видобутку та збільшення частки у питному водопостачанні. Це має стати вагомим чинником водно-екологічної безпеки України в умовах зміни клімату накопиченого антропогенного впливу та наслідків російської агресії для довкілля.

Використання існуючих запасів підземних вод високої якості може забезпечити збільшення їхньої частки до 50% у питному водопостачанні уже в найближчі роки. Це матиме безумовний позитивний вплив на здоров'я населення та дасть можливість максимально наблизити джерела водопостачання до споживачів, забезпечити безперебійне водопостачання в умовах війни.

²³ Шестопапов, В., Лялько, В., Гудзенко, В., Дробноход, М., Огняник, М., Руденко, Ю., Ситников, А., Скальський, О., Сухоребрий, А., Яковлев, Є. (2005). *Підземні води як стратегічний ресурс*. Вісник Національної академії наук України, 5, 32—39 (<https://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/3785>).

Нині загальний низький показник частки підземних вод у водопостачанні зумовлений мізерним видобутком підземних вод у антропогенно навантажених південних регіонах країни з великою кількістю населення та високою водоемністю виробництва. Проте навіть у цих областях реально суттєво збільшити видобуток підземних вод для питних цілей, що особливо важливо в контексті адаптації до умов відсутності Каховського водосховища.

Тетяна Гардашук: Дякую, пане Руслане. Знову ж таки, надзвичайно цікаво, інформативно, корисно це знати, щоб застосовувати знання як на рівні індивідуальної поведінки щодо ставлення до води, до її заощадження у повсякдення, так і для розуміння стратегії виживання й розвитку країни. Зараз як продовження цього тематичного блоку слово надається Оксані Гуцаленко.

Оксана ГУЦАЛЕНКО, студентка 2-го курсу
освітнього ступеня «магістр», філософський факультет,
кафедра теоретичної та практичної філософії,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0009-0006-2675-3985>

ВІЙНА ЗА ВИКОПНЕ ПАЛИВО: ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА ТА РОЛЬ ЕКОЛОГІЧНИХ, СОЦІАЛЬНИХ ТА УПРАВЛІНСЬКИХ (ЕСУ) СТАНДАРТІВ

Якщо розглядати ситуацію через призму філософії, війна — це акт агресії не лише проти іншої держави, а й проти самого існування людини у світі. Як писав Клаус Міхаель Маєр-Абіх: «...поняття довкілля хибне: увесь світ постає нашим довкіллям тільки як щось таке, що існує задля нас. Аби подолати цю хибу, цей світ треба розглядати як наш природний спільносвіт»²⁴. У війні ця хибка проявляється максимально: природа перестає бути навіть ресурсом — вона стає простором знищення.

Війна в Україні — це не лише геополітичний конфлікт, а й пряма загроза глобальній екологічній стабільності. Згідно зі звітом Центру досліджень енергетики та чистого повітря (Centre for Research on Energy and Clean Air, CREA) за 2024 рік, щодня росія отримує близько 700 млн євро доходу від експорту нафти, газу та похідних продуктів. За оцінками, майже половину цієї суми використовує для фінансування війни проти України. Попри санкції ключовими покупцями російських енергоносіїв залишаються Китай, Індія, Туреччина, ЄС, Сінгапур та Японія²⁵. Це

²⁴ Маєр-Абіх, К.М. (2004). *Повстання на захист природи. Від довкілля до спільносвіту* / Пер. з нім. А. Єрмоленка (с. 13). Київ: Лібра.

²⁵ Рагханандан, В. (2024). *Щомісячний аналіз російського експорту викопного палива та відповідних санкцій* (<https://energyandcleanair.org/ua/may-2024-monthly-analysis-of-russian-fossil-fuel-exports-and-sanctions/>).

вкотре доводить, що глобальна залежність від викопного палива не просто гальмує екологічну трансформацію — вона живить війни, руйнуючи екосистеми та загрожуючи безпеці всього світу.

Така позиція засвідчує глибоку кризу гуманності: адже справжня людяність, за Маєр-Абіхом, полягає у відповідальному співіснуванні з усім живим. Здавалося б, ідея екологічної етики та усвідомлення впливу людської діяльності на довкілля мала б бути загальноприйнятою, але ми бачимо, що на практиці деякі люди, держави та корпорації продовжують діяти так, наче світ існує у вакуумі. Це не лише наслідок економічних чи політичних інтересів, а й прояв епістемічної несправедливості на глобальному рівні, коли знання про катастрофічні наслідки екологічної кризи ігноруються або маргіналізуються, поступаючись місцем короткостроковим вигодам. Війна лише загострила ці суперечності: наше покоління, на жаль, спостерігає не лише смерть, знищення інфраструктури та ландшафтів, а й величезний викид парникових газів, що прискорює глобальні кліматичні зміни. Відповідно до досліджень, презентованих на 62-й сесії Міжурядової групи експертів зі зміни клімату (МГЕЗК або IPCC²⁶), загальні викиди вуглекислого газу (CO_2), пов'язані з війною в Україні, до кінця 2024 року досягли 230 мільйонів тонн. Для порівняння: у 2021 році, до повномасштабного вторгнення, річні викиди України становили близько 200 мільйонів тонн. Це означає, що війна не просто локальна трагедія — вона має глобальні наслідки, які впливають на всю планету. Науковці озвучують невтішні прогнози: заступниця Генерального секретаря Всесвітньої метеорологічної організації Ко Барет нагадала, що 2024 рік став найспекотнішим за всю історію спостережень, а глобальна температура досягла приблизно $1,55^\circ\text{C}$ вище доіндустріального рівня²⁷. Якщо людство не переосмислить своє ставлення до природи, майбутні конфлікти будуть ще масштабнішими, а кліматичні катастрофи — неминучими.

Кліматологиня Світлана Краковська, яка представляє Україну в IPCC, у 2022 році назвала цю війну *"Fossil Fuel War"*²⁸ — війною викопного палива. І справді, якщо подивитися глибше, російська агресія стала можливою саме завдяки капіталізації природних ресурсів та залежності світу від них. Це не просто політичний конфлікт, а прояв фундаментальної проблеми антропоцентричного мислення, яке розглядає природу як

²⁶ Міжурядова група експертів зі зміни клімату (МГЕЗК, англ. IPCC), створена у 1988 році спільно з Програмою ООН з довкілля, у Паризькій угоді 2015 року визначила ціль обмежити потепління до 2°C , а бажано — до $1,5^\circ\text{C}$. Пришвидш ене зростання температури з початку індустріальної революції стало поштовхом для глибоких кліматичних досліджень, що тривають з XX століття (див.: <https://www.ipcc.ch/about/>).

²⁷ Кліматична ціна агресії рф зростає, поки світ обговорює шляхи виходу з кризи. (2025). Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України (<https://mepr.gov.ua/klimatychna-tsina-agresiyi-rf-zrostaye-poky-svit-obgovoryuye-shlyahy-vyrodu-z-kryzy/>).

²⁸ Там само.

ресурс для експлуатації. У цьому сенсі війна є одночасно і наслідком, і каталізатором екологічної кризи. Війна і кліматична криза взаємопов'язані. Підтримка викопного палива — це підтримка конфліктів. І поки світ не відмовиться від цієї залежності, ризики будуть лише зростати.

Екологічна етика: чи можлива альтернатива? А точніше, чи готові ми переосмислити своє ставлення до планети? З одного боку, капіталістична логіка розвитку підняла рівень життя й розширила технологічні можливості людства, але з іншого — залишила нас у пастці власних звичок. Ми не можемо миттєво відмовитися від нафтопродуктів, оскільки вся глобальна економіка побудована на них. Наразі не існує жодного технологічного рішення, яке було б повністю незалежним від викопного палива. Ба більше, іронія ситуації полягає в тому, що навіть технології, які мають сприяти сталому розвитку, самі досі залежать від нафти й газу. У майбутньому ця залежність ще більше зміститься в бік рідкоземельних мінералів, що вже сьогодні породжує нові виклики: контроль над їх видобутком стає геополітичним важелем впливу, а екологічні наслідки видобування й переробки — ще однією прихованою загрозою.

Однак це не означає, що альтернатив не існує. Навпаки, це лише підкреслює необхідність *«розумного самообмеження»*²⁹, про яке говорив Віталій Табачковський, випереджаючи ідею *принципу відповідальності* Ганса Йонаса. Якщо людство не навчиться обмежувати себе добровільно, довкілля, а точніше — наш спільносвіт, зробить це саме — через екологічні катастрофи та кризу ресурсів.

Очевидно, що антропоцентризм у своїй класичній формі є самознищенням. Парадигма експлуатації, в якій людство продовжує існувати, ігнорує той факт, що ми — лише частина складної екосистеми, а не її «пани». Перехід від ідеї домінування до ідеї співіснування — єдиний спосіб уникнути колапсу, що вже зараз наближається швидше, ніж ми готові визнати.

Тож чи є вихід? Реальність така, що повернутися в «лоно природи» ми вже не можемо. Повна відмова від науково-технологічного поступу — також не варіант. Однак знайти баланс між технологічним прогресом і збереженням екосистем не лише можливо, а й необхідно. У контексті економіки, екологічної етики та практичної філософії одним із реалістичних шляхів є впровадження ESG (Environmental, Social, and Governance)³⁰ або українською — довкіллеві, соціальні та управлінські

²⁹ Табачковський, В. (2002). *У пошуках невтраченого часу: Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників* (с.116). Київ: Парапан.

³⁰ Концепція ESG вперше окреслена в доповіді Генсека ООН Кофі Анана "Who Cares Wins" (IFC, 2004); нині її звітування є обов'язковим у ЄС для великого бізнесу та компаній, що залучають інвестиції, і поступово впроваджується в Україні як державі-кандидатці на вступ до ЄС. Докл. див.: *Who Cares Wins, 2004—08*. (2004). International Finance Corporation (<https://documents1.worldbank.org/curated/en/444801491483640669/pdf/113850-BRI-IFC-Breif-whocares-PUBLIC.pdf>).

стандарти. «На відміну від корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), яка має добровільний і переважно іміджевий характер, ESG вже сьогодні стають обов'язковими в міжнародному бізнес-середовищі», — зазначає провідна українська експертка з цього питання Людмила Циганок³¹. Якщо КСВ — це переважно ініціативи «робити добро», то ESG — це системна відповідь на запитання: «Що ми повинні робити?»³². Це питання — доповнення Анатолія Єрмоленка до Кантового питання «що я повинен робити?». ESG пропонує конкретні принципи екологічної та соціальної відповідальності для бізнесу, держави й суспільства. Після війни Україна неминуче відновлюватиметься за стандартами ЄС, адже вони є не лише критерієм євроінтеграції, а й умовою доступу до міжнародного фінансування та ринків.

Як підтверджує дослідження Інни Макаренко від 2023 року³³, саме ESG підхід відкриває шлях до інтеграції сталого розвитку у фінансові стратегії українських компаній: це допомагає не лише зменшувати екологічні й соціальні ризики, а й підвищувати довгострокову ефективність бізнесу. При цьому ESG звітність виступає як інструмент усвідомленого управління — вимірювання, аналізу, адаптації до викликів. Такий перехід від КСВ як етичного наміру до ESG як структурованої дії і є практичною реалізацією філософії співбуття з природою в умовах глобального ризику.

І попри стандарти для бізнесу — це має стосуватися кожного. Чому? Бо практично будь-яка людина є споживачем товарів та послуг корпорацій та малого, середнього бізнесу, який також входить до економічного ланцюжка, про який великі компанії мають звітувати. Причому не лише через опис своєї діяльності у боротьбі з корупцією, гендерною нерівністю тощо, а й через оцінювання реального впливу на довкілля — включаючи викиди, використання ресурсів та дотримання принципів сталого розвитку.

З філософської точки зору, ESG можна розглядати як приклад прикладної *макроетики співвідповідальності*³⁴, де природа більше не є об'єктом підкорення, а рівноправним учасником буття. Це не просто абстрактний ідеал, а практична необхідність для виживання людства в умовах екологічної кризи. Майбутнє залежить від того, наскільки швидко ми зможемо переосмислити свою роль у спільносвіті природи.

³¹ Циганок, Л. (2025). Чому КСВ це не ESG і як зрозуміти відмінності? Розбираємо приклади (<https://ukraine-oss.com/chomu-ksv-cze-ne-esg-i-yak-zrozumity-vidminnosti-rozbyrayemo-prykłady/>).

³² Єрмоленко, А.М. (2010). *Соціальна етика та екологія. Гідність людини-шанування природи* (с.170). Київ: Лібра.

³³ Макаренко, І.О. (2023). Інкорпорація ESG-критеріїв у діяльність компаній у контексті їх інвестиційного скринінгу. *Економіка, управління та адміністрування*, 2(104), 86—93 ([https://doi.org/10.26642/ema-2023-2\(104\)-86-93](https://doi.org/10.26642/ema-2023-2(104)-86-93)).

³⁴ Апель, К.-О. (2001). *Екологічна криза як виклик дискурсивній етиці* / За ред. А.М. Єрмоленка. Київ: Лібра.

Так, війна в Україні — це не лише регіональна трагедія, а, як зазначає Тетяна Гардашук, «антивітальне і антиприродне явище, одним із найбільших проявів якого є екоцид (від грецького слова *οικος* — “дім” та латинського *Caedo* — “вбивати”). Війна — це злочин проти життя як такого і проти спільносвіту»³⁵. Війна — це і дзеркало глобальної кризи, в якому відбивається вичерпання старої парадигми людського розвитку. Експлуатація природи, домінування логіки прибутку, залежність від викопного палива, що спричиняє пришвидшення глобального потепління — все це виявило свою деструктивну силу не лише в екологічному вимірі, а й у філософсько-антропологічному.

Сьогодні ми стоїмо не перед вибором технології, а перед вибором цінностей. Ідея переходу до сталих форм існування — біомімікрії, циркулярної економіки, енергетичної трансформації тощо — є привабливою, але реальність набагато складніша. Глобальна економіка все ще тісно переплетена з нафтопродуктами на всіх рівнях. Факт — жодна країна не здатна здійснити справжній прорив у самотності. Технічний прогрес більше не гарантує виживання — без етичної співвідповідальності він лише поглиблює нерівність і руйнування.

У цьому контексті впровадження ESG-стандартів постає не як технократична реформа, а як початок нового типу цивілізаційної співпраці. Це спроба створити глобальну мову дій — універсальний набір відповідальностей, які можуть бути прийняті як у повоєнній Україні, так і в транснаціональних корпораціях та на рівні індивіду. ESG не є панацеєю, але це — філософія дії в добу, коли час на роздуми майже вичерпано. Україна, проходячи крізь війну, здобуває унікальний досвід: який вигляд має руйнування і якою ціною дається відбудова. Якщо цей досвід буде інтегровано у філософію відновлення — з опорою на екологічну етику, на ідею спільносвіту, розумного самообмеження, на макроетику співвідповідальності — вона зможе стати прикладом не тільки фізичної реконструкції, а й морального оновлення світу. Щоб вижити, маємо бути разом: у баченні, в етиці, в діях. І це не пафос, а єдина реальність, яку підказує нам як війна, так і кліматична криза. Співбуття у спільносвіті — це не вибір, а необхідність. І чим раніше людство це усвідомить, тим більше шансів у нас залишиться. Для подолання соціальних та екологічних криз необхідні не лише знання, які забезпечуються через освіту та просвіту, а й відповідна інструменталізація — і саме ESG є одним з таких інструментів.

Тетяна Гардашук: Після цього, так би мовити, емпіричного, «практичного» блоку переходимо до ширших філософських рефлексій над темою війни і довкілля.

³⁵ Гардашук, Т. (2022). Антивітальність війни та її екоцидні наслідки. *Філософська думка*. 3, 29—30.

Оксана КИСЕЛЬОВА, кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник відділу
філософії культури, етики та естетики,
Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України
<https://orcid.org/0000-0001-6548-0322>

МОРАЛЬНИЙ ТА ЕКОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ ВІЙНИ, ЯКУ РОСІЯ РОЗВ'ЯЗАЛА ПРОТИ УКРАЇНИ

Аналіз впливу війни на довкілля треба поставити в ширший контекст — контекст глобальної екологічної кризи. Сьогодні екологічна криза має планетарний характер і охоплює всі форми життя. На відміну від соціальних кризових ситуацій, екологічна криза загрожує не тільки існуванню людини як біологічного виду, а й всього живого на землі.

Людство вже перетнуло сім із дев'яти меж, які роблять Землю безпечною та комфортною для існування. Ці дев'ять меж були визначені в 2009 році групою вчених, серед таких меж є наявність прісної води, збереження природних територій, рівень забруднення, озоновий шар та зміна клімату.

Моральними засадами екологічної кризи є антропоцентризм, спесишизм, вивищення людини над природою, нехтування інтересами інших живих істот, ставлення до довкілля як до засобу існування людства, порушення певних екологічних законів.

Починаючи з «аграрної революції», людська цивілізація розвивається в протиборстві з природою, а наука використовується як засіб панування над природою з метою задоволення людських потреб. Сучасні соціальні й культурні цінності санкціонують експлуатацію природи в різноманітних формах в ім'я людської користі. Вони відстоюють перевагу людей над усіма іншими формами життя на землі, а також зображують природу як таку, що створена для використання людьми. Цінність природи підпорядковують людським інтересам і позбавляють самоцінності.

Розв'язання проблеми кризи довкілля має початися з переосмислення місця людини у світі і її відносин із природою. Людству варто відмовитися від антропоцентристського принципу, що ставить його над природою як «царя природи». Людині варто змиритися з тим, що вона — лише одна (і, можливо, не найкраща, з огляду на наслідки її діяльності) життєва форма. Повага до всього живого на землі повинна органічно увійти в сучасну моральну свідомість.

Звичайно, можна відстоювати думку про те, що людина завжди «перебуватиме в центрі» будь-яких міркувань та теорій, бо саме вона їх і створює. Усі цінності формуються в людському суспільстві та визначаються людиною, і тому етика повинна розглядати людину як головну ді-

йову особу. Натомість природа ніколи не займала і не займе центрального місця в ієрархії цінностей.

Безумовно, всі цінності сформовані людьми, хоча треба взяти до уваги, що вони базуються на людському досвіді спілкування не тільки між собою, а й із всесвітом, природою, нелюдськими істотами. Тільки через те, що цінності генеруються людьми, не впливає, що саме людина має бути єдиною самоцінністю і скасовувати своєю діяльністю право інших істот на існування. З того, що людина створює цінності, не впливає, що цінності мають бути суто людськими. Як зауважив Девід Бігінс: «Щодо екологічних об'єктів ми не повинні вдавати, що ми маємо альтернативу людським критеріям цінності... [Але] людські критерії цінності жодною мірою не зводяться виключно до людських цінностей»³⁶.

Для подолання антропоцентричного світогляду потрібно прийняти, що люди, по-перше, є частиною спільного життя в тому самому сенсі, і на тих самих умовах, що й інші живі істоти. Те, що людина відрізняється від інших істот (наприклад, володіє розумом), не дає їй жодних переваг і права експлуатувати та знищувати життя. По-друге, людина існує у співтоваристві, яке складається із взаємозалежних систем, що визначають не тільки фізичне існування, а й відносини між своїми членами. По-третє, кожен організм — це телеологічний центр життя, тобто індивідуум, який має власну позитивну мету. Отже, повага мусить безумовно поширюватися на всі організми, включно з людиною.

Людські взаємовідносини із природою повинні ґрунтуватися на цінності життя як такого. Шанобливе ставлення до природи зумовлене тим, що дикі рослини і тварини володіють внутрішньою цінністю, яка зумовлена тим, що істоти мають «благо само по собі» або «гідність» (a good of its own)³⁷. Незалежно від того, чи притаманні живим істотам чутливість, розум або самосвідомість, етичні норми мусять поширюватись на них.

Відкидаючи антропоцентричний принцип, доводиться визнати, що всі природні істоти наділені незалежним моральним статусом і заслуговують на захист незалежно від користі або цінності, які вони становлять для людини. Природа, яка має свою внутрішню цінність, може за певних обставин перевищувати людські цінності³⁸, а отже, слід допустити існування конфлікту інтересів між людською і не-людською природою; а також випадків, коли інтереси людини мусять принести в жертву.

Розширення меж етики означає, що до зони людської відповідальності мусять належати не тільки живі, а й неживі істоти та, врешті-решт,

³⁶ Wiggins, D. (2000). *Ethics: Twelve Lectures on the Philosophy of Morality* (pp. 7—8). Harvard University Press.

³⁷ Див.: Teylor, P. (1986). *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*. Princeton University Press.

³⁸ Див.: Sylvan, R., Bennett, D. (1994). *The Greening of Ethics*. Cambridge: White Horse Press.

вся планета Земля. Земля є не тільки нашим оточенням, умовами нашого існування, а й нашим творцем. Вона має свої права та інтереси.

У цьому контексті війна, яку росія веде проти України, відбувається в рамках старої парадигми. Її наслідки є особливо руйнівними і кваліфікуються, як було сказано, як воєнний екоцид — порушення екосистем середовища проживання людини в результаті бойових дій; масове знищення рослинного та тваринного світу, національних природних парків, отруєння атмосфери та водних ресурсів. Але удару завдано не тільки по Україні, а й по всій екологічній системі Землі через збільшення викидів парникових газів, змінення клімату, знищення лісів, забруднення світового океану тощо.

Екоцид та екологічні злочини — це не випадкові складові війни. Росіяни свідомо знищують довкілля — життєвий світ — намагаючись морально пригнітити і підкорити українців. Керуючись ідеєю моральної і духовної вищості, бажанням відновити імперську велич росії, керівництво цієї країни намагається зробити це за допомоги тих самих засобів, які застосовувалися у попередніх століттях, а саме, через поглинання зовнішніх територій за допомоги збройної сили. Але те, що вважалося величчю раніше, втратило сенс, бо надто багато політичних, суспільних та моральних змін відбулося в світі.

Як я говорила, стара антропоцентрична парадигма смислів і цінностей, яка панувала в минулих століттях, сьогодні зазнає краху. Якщо раніше суспільства протистояли одне одному, намагаючись довести свою перевагу, міць і посилити свій престиж, не враховуючи інтересів інших живих істот, довкілля і планети в цілому, то наразі виникає абсолютно новий горизонт сенсу і цінностей. Планета, яка сприймалася раніше як «декорація», нині вийшла на перший план як головна дійова особа.

Усе наше життя ґрунтується на стабільних кліматичних умовах: існуванні певних метеорологічних меж, чергуванні сезонів, упевненості в щорічному оновленні. Сьогодні звичні фіксовані параметри клімату зазнають змін, що впливає на усталені практики ведення сільського господарства, постійне проживання, доступ до води, міграцію населення тощо. В мене таке враження, що сьогодні планета Земля об'єднала всі свої потужності для того, щоб «скинути» із себе людство, яке руйнує життя.

У цих радикально нових умовах «велич», до якої прагне росія, не має нічого спільного із підкоренням інших народів, знищенням місць їхнього проживання, завойовуванням територій методом «випаленої землі». Людство не може більше нехтувати інтересами природи і знищувати ліси, поля, ареал проживання інших видів тварин у ході збройних конфліктів. Так, людство перетворює планету на супротивника, сили якого на багато порядків перевершують можливості людської цивілізації. «Велич» у сучасному світі означає формування нових скромних шляхів жит-

тя, що мають на меті поважати й підтримувати планету як головного актора³⁹. Глобальне лідерство можливе за умов формування політики та реалізації стратегій, на засадах поваги до права живої та неживої природи на існування, відновлення екологічного балансу, подолання конфлікту між людиною та планетою Земля.

Як на мене, людство мало жахається наслідків відповіді з боку природи на руйнівну діяльність людства. Поширення гедоністичного способу життя, недостатність емпатії, нездатність взяти на себе відповідальність за свої дії стоять на заваді зміні моральної парадигми. Але сьогодні поширюються соціальні рухи, які захищають права природи, що дає надію на позитивні зміни.

Лариса КАРАЧЕВЦЕВА, кандидат філософських наук,
науковий співробітник відділу
філософії культури, етики та естетики,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-3974-9604>

РЕКОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЕКОЦИДУ ЯК ЕТИКО-ЕКЗИСТЕНЦІЙНОЇ КАТАСТРОФИ

Моє повідомлення має назву «Реконцептуалізація екоциду як етико-екзистенційної катастрофи». Хочу почати з того, що екоцид є усталеним правовим поняттям. Кажучи про реконцептуалізацію, я прагну виявити етико-екзистенційний сенс цього поняття, а не переописати його.

У фокусі моєї уваги є правове визначення екоциду як міжнародного злочину, яке громадська ініціатива незалежних юристів “Stop Ecocide Foundation” запропонувала внести у Римський статут у червні 2021 року. Згідно з цією пропозицією, екоцид означає «незаконні або необдумані дії, вчинені з усвідомленням того, що вони спричиняють високу ймовірність тяжких, широкомасштабних або довгострокових уражень навколишнього середовища»⁴⁰, а тому мають розглядатися як міжнародний злочин. Причому у виразі «тяжкі ураження» (severe damages) йдеться про «дуже серйозні несприятливі зміни, порушення або пошкодження будь-якого елемента навколишнього середовища, включно із смертельним (grave) впливом на людське життя або природні, культурні чи економічні ресурси»⁴¹.

³⁹ Mathews, F. (2022). A philosopher's letter to President Putin: On greatness. *ABC. Religion & Ethics* (<https://www.abc.net.au/religion/freya-methews-philosopher-letter-to-putin-on-greatness/14117248>).

⁴⁰ June 2021: historic moment as Independent Expert Panel launches definition of ecocide. (2021). Stop Ecocide Foundation (<https://www.stopecocide.earth/legal-definition>).

⁴¹ Ibid.

Я хочу показати екофеноменологічне значення заявленої тези про екоцидальне ураження людського життя, звернувшись до нейропсихологічних, соціоантропологічних і феноменологічних розроблень теми людини та довкілля, а також проілюструвати цю тезу на прикладі знищення Каховської греблі.

Екоцидальне лихо, з яким стикнулася Україна в процесі російсько-української війни, увиразнив зв'язок довкілля з колективною історією й ідентичністю, адже екоцид є атакою на *Lebenswelt* як спільносвіт — середовище, в якому плеають спільні історико-культурні сенси. Логіка агресора шокує проста: немає довкілля як спільної домівки — немає народу, культури та нації.

Для глибшого розуміння того, про що йдеться, звернімося до сучасних нейропсихологічних досліджень. Нещодавні відкриття здатності людини до набуття просторової орієнтації (Кейт Джефрі, Маргарет О'Конор та інші) демонструють глибинну спорідненість між базовою людською орієнтацією в просторі й пам'яттю. Це означає, що будь-які значні просторові зміни спричиняють разом і зміни пам'яті, й, отже, будь-яка шкода довкіллю, як-от дія проти *Lebenswelt*, спільної оселі народу та нації, неминуче впливає на царину колективної пам'яті й ідентичності.

Британська нейропсихологиня Кейт Джефрі (Інститут поведінкової нейронауки, Лондон, Велика Британія) твердить, що просторове сприйняття і пам'ять є взаємозумовленими. Вона дослідила функцію гіпокампа і дійшла висновку, що розмітку простору й структурування пам'яті мозок сприймає як один процес⁴². Науковиця покликається на експеримент Джеймс Олтона та його колег, який вони описали у спільній статті 1978 року⁴³, де йдеться про щурів з ураженням гіпокампом, які втрачали просторову пам'ять. Це відкриття сформувало новий погляд на гіпокамп як на зв'язкового між простором і пам'яттю. Дослідники стали припускати, що потік клітин у гіпокампі, який зорганізовує простір, є водночас способом, яким мозок обробляє спогади, структуруючи їх за принципом карти. Інакше кажучи, мозок використовує функцію розмітки простору як організаційну структуру для впорядкування спогадів.

Як це пояснити з погляду повсякдення? Згадаймо, що повертаючись до певного місця, в якому раніше були, ми активуємо асоціативні зв'язки, які одразу ж відновлюють спогади про події, які в цьому місці сталися. Спогади неначе закріплено за певними місцями і структуровано в природному чи міському ландшафті. Саме тому на особливу увагу дослідни-

⁴² Див.: Jeffery, K. (2019). The hippocampus — from memory, to map, to memory map. *UCL-Discovery* ([https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10046351/1/Accepted %20for %20 RPS.pdf](https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10046351/1/Accepted%20for%20RPS.pdf)).

⁴³ Olton, D., Walker, J., Gage, F. (1978). Hippocampal connections, and spatial discrimination. *Brain Research*, 139(2), 295—308.

ків заслуговують так звані карти пам'яті — рисунки будинків, вулиць, ринків і храмів, що їх колишні мешканці намалювали, пригадуючи своє життя в цих місцях.

Зазначене відкриття в царині нейропсихології підтверджено й у соціальній антропології. Вивчаючи стратегії людської навігації, учені розрізняють маршрутне й оглядове знання. Маршрутне знання полягає у здатності створювати послідовність знаків, орієнтирів і відстаней, щоби прокласти шлях від одного місця до іншого. Мандрівник використовує свої спогади про орієнтири або знаки, щоби розпізнавати правильну послідовність переходу від одного місця до іншого. Зокрема, використання ландшафтної пам'яті в інуїтів є яскравим прикладом маршрутного знання. Оглядове знання є в засаді картографічним, це — вихоплення простору як стабільної структури, де одна точка чи орієнтир стосується іншої точки чи орієнтиру. Якщо маршрутне знання є наративом, який можна переповісти другові (наприклад, як дістатися пошти, магазину, вокзалу), то оглядове знання — це маршрутна карта «з висоти пташиного польоту», яку можна намалювати цьому ж другові на аркуші паперу.

Як твердить колумбійський і американський учений Альфредо Ардила, протягом більшої частини своєї історії людство орієнтувалося на місцевості, спираючись на просторові знаки й пам'ять, визначало відстань за знаками навколишнього середовища. Ба більше, Ардила акцентує, що залежно від топографії, в якій ми перебуваємо, ми використовуємо різні когнітивні стратегії для орієнтації у просторі⁴⁴. У цьому розумінні навколишній світ глибинно визначає нашу ідентичність.

Отже, соціальна антропологія є суголосною нейропсихологічним дослідженням: вона також фіксує нероздільність просторової орієнтації й пам'яті.

Чи підтверджує екофеноменологія висновки нейропсихологічної науки?

Передусім варто сказати кілька слів про самий напрям. Екофеноменологія — це різновид екологічної філософії, який виник кілька десятиліть тому і який використовує феноменологічний метод для опису проблем довкілля. Ця течія пропонує нові засади розуміння стосунку людини й природи в ракурсі феноменологічного досвіду. Найсуттєвішим принципом екофеноменології є осмислення довкілля як самоцінної сутності, яку не звести до калькуляційного бачення природного середовища як ресурсу. Ця течія приділяє значну увагу перцепційному, тілесному й інтерсуб'єктивному стосунку людини та світу, продовжуючи розроблення вчення про *Lebenswelt*. Екофеноменологія виявляє нетеоретичний досвід переживання довкілля, оперуючи такими поняттями, як «стихія»,

⁴⁴ Див.: Ardila, A. (2017). *Historical development of human cognition: a cultural-historical neuropsychological perspective*. Singapore: Springer.

«земля», «хіазм», «оселя». Результатом цієї дії є ґрунтовніше розуміння природи, нашого місця в ній і наших етичних зобов'язань щодо неї⁴⁵.

З погляду екофеноменології, довкілля фундаментально впливає на людську ідентичність. Оскільки стосунок людини і світу є передрефлексійним, то й будь-яка шкода, заподіяна довкіллю, не може не вражати людське світосприйняття, починаючи від базової довіри людини до світу. Якщо екофеноменологічне вчення докласти до опису проблеми екоциду, то тут ідеться про знищення самого життєвого світу (*Lebenswelt*), без якого людина не в змозі визначитися, хто вона, до якого місця належить, в якій спільноті перебуває і яку колективну історію переживає. Екоцидальна практика істотно впливає і на індивідуальне сприйняття людини, і на підвалини життя спільноти.

Під цим кутом зору катастрофу екоциду можна реконцептуалізувати як дію викоринення ідентичності.

Справді, згадаймо як українське суспільство відреагувало на підриг Каховської греблі. Після кількох днів новин про затоплені домівки, порятунок людей і тварин, медійний простір вибухнув численними статтями й відеороликами про історичне значення звільнених від води земель. Ось один із уривків статті «Козацька Атлантида» Ростислава Хотина, розміщеної на сайті Радіо Свобода 10 червня 2023 року, себто лише через чотири дні після катастрофи 6 червня: «Створення Каховського водосховища переслідувало три стратегічні цілі, яких намагалась досягти Москва — зробити каскад непрохідних водойм, які важко форсувати в разі війни з Заходом, оросити водою Крим після депортації татар, але також і знищити національну пам'ять українців, затопивши місця Запорізьких Січей, які опинилися під водами Каховського резервуару. Останній мотив не був найголовнішим, але всі дії Москви вказують на цілеспрямовану акцію зі знищення історичних місць України, які нагадували про козацькі часи і вольницю, кажуть історики»⁴⁶.

Який сенс згадувати про історичну спадщину на тлі збитків, жертв і руйнувань, що їх ця катастрофа спричинила? За нашим переконанням, українське суспільство сприйняло підриг греблі як безпосередню атаку на свою колективну ідентичність. Потoki інформації про славетну козацьку давнину є травматичним респонсом українського суспільства на цей моральний удар. Стало зрозуміло, що екоцидальне знищення довкілля не лише деформує ландшафт країни, а змінює самосприйняття її громадян.

⁴⁵ Див., напр.: James, S. (2009). *The presence of nature: a study in phenomenology and environmental philosophy*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

⁴⁶ Хотин, Р. (2023). Козацька Атлантида. Чому при створенні Каховського водосховища були затоплені Запорозькі Січі? *Радіо Свобода*, 10 червня (<https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-kozaky-kakhovske-vodoskhovyshche-zatoplennya-zaporizk-sich/32452329.html>).

Переосмислюючи екоцид як етико-екзистенційну катастрофу, я пропоную такі тези.

1. Будь-яка екоцидальна практика, яка має на меті масштабне повивечення довкілля, є, навіть за відсутності людських жертв, атакою на найуразливіший аспект людини. Це — довіра людини до світу, людське дорефлексійне буття-у-світі, яке є місцем її первинних сенсів і базових орієнтацій.

2. Екоцидальна практика неодмінно деформує, якщо не калічить, людське сприйняття, вона є непрямим тілесним ураженням людини, має виразну травмувальну дію.

3. Екоцид — це і непоправне пошкодження природного ресурсу, і знищення довкілля як оселі — того життєвого світу, без яких людина й морально, й фізично не може жити.

4. Екоцид, попри своє спрямування на природне середовище, є безпосередньою атакою на людську суб'єктивність і ідентичність.

5. Катастрофа екоциду має етико-екзистенційне значення, зіставне з терором і геноцидом.

Катерина Карпенко: Пані Ларисо, в контексті концепції просторової ідентичності, чи підтримуєте Ви ідею відновлення Каховського водосховища?

Лариса Карачевцева: Щиро дякую за запитання! Думаю над ним. Мені наразі видається, що в питанні відновлення, ми маємо якраз вдатися до калькуляції: які ресурси ми цією відбудовою відновимо і якими заплатимо. Найголовніше — наша власна агентність у цьому рішенні. Якщо ми відмовимося від відбудови, то ця відмова, серед іншого, є активною позицією щодо нашої історії і колективної ідентичності.

Тетяна Гардашук: Дякуємо вам, пані Ларисо, за висвітлення геноцидних наслідків екоцидних практик. Зараз ми говоримо про екоцидні наслідки війни, але слід пам'ятати, що екоцид можуть спричиняти не лише воєнні дії, а й колоніальні практики, з якими стикалися чимало корінних народів, у тому числі й на теренах України. Власне, увесь попередній етап «підкорення» Дніпра під пропагандистськими гаслами «Немає такої фортеці, яку б не підкорили більшовики», також є колоніальною практикою з екоцидними і геноцидними наслідками, як от руйнування екосистеми Дніпра та ідентичності українців, що населяли ці території. Зокрема, етичним аспектам оцінювання та подолання наслідків підризу Каховської ГЕС був присвячений мій виступ під час попереднього круглого столу, який відбувся в грудні і матеріали якого будуть представлені в першому числі «Філософської думки» за 2025 рік.

Екоцидними можуть бути й певні види промислової діяльності. Тому всім нам належить проробити велику роботу щодо всебічного осмислення всього цього, особливо зважаючи на те, що почалася безпосередня ро-

бота з розгляду долучення статті про екоцид до переліку міжнародних кримінальних злочинів під юрисдикцією Міжнародного кримінального суду, а також того, що Україна стала стороною Римського статуту.

У попередніх доповідях неодноразово наголошувалася цінність живої природи, необхідність збереження довкілля, як середовища існування всього живого, включно з людиною. Наступна доповідь висвітлюватиме проблему цінності життя, насамперед людського, в умовах війни.

Наталія БОЙЧЕНКО, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри фундаментальних дисциплін та інформатики
НУОЗ України імені П.Л. Шупика
<https://orcid.org/0000-0001-8793-7776>

ЦІННІСТЬ ЖИТТЯ НА ВІЙНІ: МОРАЛЬНІ ДИЛЕМИ ВІЙСЬКОВИХ МЕДИКІВ

Чи має життя цінність? Це питання є одним із фундаментальних у філософії, етиці та біоетиці. Попри існування доволі розмаїтих поглядів на життя людини та його цінність, у більшості філософських та етичних концепцій воно розглядається як недоторкане та священне. Підстави для таких міркувань можна відшукати в більшості релігійних доктрин (юдаїзм, християнство, іслам, буддизм), які вважають цінність життя людини незаперечною, оскільки воно є дарунком вищої сили (Бога чи Богів) і не має бути знецінене чи припинене за людським рішенням. Слід відзначити, що релігійна, по суті, доктрина святості життя враховує лише людське життя як святиню⁴⁷, але й у науці поняття людини визначається через належність до біологічного виду *Homo sapiens*, а вже потім враховують належність людини до біорозмаїття планети Земля. За такого підходу поза цим «гуманістичним» контекстом лишаються решта живих істот.

Безумовну цінність людського життя підкреслював Імануель Кант, зазначаючи, що людина не може бути засобом для досягнення чиеїсь мети, наголошуючи на існуванні внутрішньої самодостатньої гідності кожної людини. Інтерпретація кантівського категоричного імперативу в медичній етиці означає, що пацієнт завжди є ціллю лікування, а не засобом для досягнення інших цілей. Наприклад, неприпустимо свідомо жертвувати життям одного пацієнта заради порятунку інших, оскільки це означало б використання його життя як засобу (навіть якщо мета благородна). Кантівське правило, що закликає виконувати свій моральний обов'язок, попри різні обставини, демонструє переконання, що моральні принципи мають бути незмінними навіть за найскладніших умов. «За-

⁴⁷ Boichenko, N.M., Shevchenko, Z.V. (2020). Incompatibility or convergence: Human life as capital. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, 17, 7—17.

стосовуючи категоричний імператив як принцип гуманності або взаємності, Кант, показав, як раціональність рятує нас від природної схильності дбати лише про себе і враховувати власні інтереси. Він стверджував, що по-справжньому раціональні індивіди враховують інтереси інших, і, по суті, зобов'язані це робити. Мислячи як соціальні істоти, ми допомогли створити людську спільноту, заклавши основу для співпраці, консенсусу та розв'язання конфліктів на основі широкої концепції моральних прав»⁴⁸.

Також, згідно з міркуваннями Канта, жодна сума грошей чи інші блага не може зрівнятися з цінністю людського життя. «Твердження про те, що людське життя безцінне, полягає не лише в тому, що етично воно не має грошової вартості, а й у тому, що його не можна обміняти на інші блага»⁴⁹. Саме тому Михайло Бойченко пропонує термінологічно розрізняти в українській мові безумовні цінності як вартості (те, що вартує чогось більше за будь-яку ціну), а цінності обумовлені — утилітарні, контекстуальні, відносні — як цінності (від кореня «ціна») ⁵⁰.

Нормативне оформлення ключових положень концепції цінності життя можемо побачити в міжнародному праві та різних гуманітарних документах. Так, Загальна декларація прав людини (1948) підкреслює, що «кожна людина має право на життя» (стаття 3), тут не зазначені жодні умови чи виключення, адже таке право мають усі. У Женевській конвенції (1949) закріплено особливий правовий статус поранених, хворих, медичних працівників, які не повинні бути об'єктами нападу і мають отримати необхідну допомогу незалежно від сторони конфлікту. Як бачимо, навіть у контексті ведення війни існує консенсус щодо цінності й безумовності права на життя та захисту людської гідності. Втім, як показує практика, реальність часто суперечить декларативним положенням.

Водночас, існують концепції, в яких ідеться про контекстуальну, тобто відносну цінність життя людини. Переважно, мова йде про утилітаристські та прагматичні підходи, в межах яких життя оцінюється не як абсолютна величина, натомість його цінність визначається залежно від обставин, якості життя тощо. Таке переосмислення підходів до життя як цінності слід розглядати не лише крізь призму різних філософських підходів, а й розкривати як конкретну етичну дилему біоетики в контексті війни — коли життя оцінюється не абстрактно, а в певну

⁴⁸ Barry, V. (2012). *Bioethics in a cultural context: philosophy, religion, history, politics*. Boston: Wadsworth.

⁴⁹ Bayles, M.D. (1978). The Price of Life. *Ethics*, 89(1), 20—34 (<http://www.jstor.org/stable/2380129>).

⁵⁰ Boychenko, M. (2023). Concerning the use of the terms «values» and «costs» in Ukrainian philosophy. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(8), 9—13 (<https://doi.org/10.17721/2523-4064.2023/8-2/8>).

мить, за певного випадку, через призму необхідності порятунку, збереження життя та прийняття болісних рішень.

Так, Пітер Сингер зазначає, що існують певні умови, за яких життя може мати меншу цінність, або його цінність може поступатися іншим біоетичним принципам, або рішення щодо цінності життя/його продовження ухвалюються, виходячи з положення про максимальне благо для більшості (наприклад, медичний тріаж, що виходить з пріоритезації поранених). У своїй праці «Практична етика» він підкреслює, що етичні рішення мають ухвалюватися раціонально: «...зараз, коли ми переоцінюємо наш видоцентричний погляд на природу, настав час також дати переоцінку нашій вірі в святість життя представників нашого виду»⁵¹. Міркуючи про гідність, автономію та цінність життя, Сингер звертає увагу на різкий контраст між намаганнями зберегти людське життя і тим, як суспільство недбало забирає життя бездомних собак, мавп та інших тварин, що використовуються в експериментах; а також великої рогатої худоби, свиней і курей, якими ми харчуємося або ж знищуємо мільйонами у випадку епідемій хвороб цих тварин, якщо вони являють мінімальну загрозу для життя людини. Чим можна виправдати цю різницю в цінності життя різних видів?

Відповіддю на таку відмінність в ранжуванні цінності життя різних істот може стати запропонований Анатолієм Єрмоленком етично-екологічний категоричний імператив, відповідно до якого «природа та її фрагменти набувають таких визначень, які донедавна застосовували лише до людини: свобода, гідність, права, цінність, справедливість тощо». Виходячи з таких міркувань, «усе (і людське, і позалюдське буття) постає не лише об'єктом використання, засобом чи ресурсом, що їх становить функціональне довкілля людини, а рівноправним (квазі-)суб'єктом чи партнером, який утворює разом з людиною природний спільносвіт»⁵².

Чи може бути цінність людського життя виміряна за допомоги економічних показників? Чи має бути взагалі, навіть за умов війни, людське життя оцінене в такий спосіб? Здається, першою реакцією на такі запитання має стати заперечення, але в кризових умовах (війна, пандемія, природні катастрофи тощо) доволі часто людське життя залежить саме від наявності ресурсів, почасти економічних (медикаменти, обладнання, наявність транспорту для медичної евакуації тощо). Одна з дилем, з якими стикаються військові медики — визначення пріоритетності надання допомоги, за умови, що поранених багато, а медик один. У таких ситуаціях існує протокол медичного сортування, який дозволяє медику відкласти

⁵¹ Singer, P. (2011). *Practical Ethics* (3rd edn.). Cambridge: Cambridge University Press.

⁵² Єрмоленко, А. (2024). Практична філософія Імануеля Канта і сучасна етика відповідальності. *Філософська думка*, (2), 7—29 (<https://doi.org/10.15407/fd2024.02.007>).

етичні міркування і діяти чітко за певним алгоритмом⁵³. Такий алгоритм START є стандартом первинного сортування не лише в разі природних, техногенних і соціальних катаклізмів, а й при терористичних актах та під час війни; він допомагає за короткий час визначити тих осіб, які мають шанси на виживання і яким слід надати невідкладну допомогу, й тих осіб, які не мають шансів на виживання. У межах такого суто утилітарного підходу, яким є медичний тріаж, це означає відмову від лікування важкопораненого або смертельно пораненого задля збереження життя більшої кількості осіб. З етичного погляду, це — доволі складна дилема: як лікарю узгодити принципи милосердя, благодіяння та справедливості з потребою вибору між людськими життями?

Під час війни, за певних обставин, обов'язок говорити правду, не розголошувати медичної інформації, контролювати витрати або ефективно розподіляти обмежені ресурси може суперечити турботі лікаря про благополуччя пацієнта. Стосовно військовослужбовців війна ставить під загрозу їхнє життя та частково обмежує їхню автономію, але попри це важливим є дотримання біоетичного принципу поваги до людської гідності. Гідність полягає в повазі до цінності життя, притаманної кожній людині як людській істоті, і застосовується до всіх індивідів однаково. Слід зазначити, що повага до людської гідності, на відміну від права на життя та поваги до автономії, є спільною і центральною для військової та медичної етики. У біоетиці та гуманітарному праві закріплено ці три принципи: життя, автономія та гідність.

Не менш складною для військових медиків є дилема про виправданість припинення страждань у випадку, якщо поранений зазнає агонії без шансів на виживання⁵⁴. Окремою складною етичною дилемою військової етики є питання евтаназії на полі бою. У мирному житті пацієнт може відмовитися від лікування, у нього немає обов'язку «повернутися у стрій», тоді як військовослужбовець як член певного підрозділу має підкорятися наказам і не може відмовитися від лікування чи медичної евакуації. Чи може важкопоранений борець вільно обрати смерть, припинивши страждання, чи має право військовий медик (знаючи про неможливість евакуації) дозволити йому гідно померти? Такі ситуації висвітлюють глибокий конфлікт між автономією особистості та субординацією у війську. Цінність людського життя постає тут не як моральний абсолют, а як етична дилема між правом на смерть і обов'язком жити.

⁵³ Boichenko, M., Boichenko, N. (2023). Ethics of happiness and ethics of killing: collisions of clash. *Збірник матеріалів четвертої міжнародної наукової конференції «Щастя та сучасне суспільство»* (20—21 березня 2023 р., Львів—Перуджа—Плоєшті—Київ—Тірана—А-Корунья) (сс. 35—39). Львів: СПОЛОМ.

⁵⁴ Boichenko, N.M., Fialko, N.A. (2023). Legitimation of Euthanasia Decisions: A Philosophical Assessment of the Assisted Life Termination. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*, (24), 18—26 (<https://doi.org/10.15802/amp.r.v0i24.295295>).

Війна значно впливає на трансформацію цінностей медичної професії в цілому. В мирний час лікар переважно сприймається як цілитель, символ гуманізму, а в реаліях війни він часто постає як людина, яка часто діє в умовах обмеженого часу та дефіциту ресурсів, змушена приймати рішення, що можуть врятувати багатьох, але когось залишать без допомоги. Відповідно до кризових обставин відбувається трансформація медичної етики: від індивідуально орієнтованої — до колективної відповідальності, від сприяння автономії пацієнта та підписання інформованої згоди — до згоди презюмованої та рішень за протоколами тактичної медицини. Як зазначають Рубінштайн та Гаар, звичні клінічні етичні зобов'язання в конфліктних умовах уже не є достатніми дороговказами для практики в системі охорони здоров'я. Збройний конфлікт створює надзвичайно складні, але унікальні обставини, які «кидають виклик дотриманню етичних обов'язків лікарів» та створюють серйозні ризики для здоров'я та гідності громадян⁵⁵.

Данський біоетицист Генк тен Гейв вказує на обмеження в реалізації ключових принципів біоетики, які можуть виникати через вимогу виконувати накази: «У військовому середовищі особовий склад має обмежений контроль над медичними рішеннями. Військові лікарі є старшими офіцерами, які приймають остаточні рішення щодо медичної допомоги та лікування. У цьому середовищі медична інформація зазвичай не є конфіденційною»⁵⁶.

В умовах війни біоетичні принципи часто вступають у взаємний конфлікт: автономія пацієнта може ігноруватися через військову необхідність, принцип справедливості змушує лікарів розподіляти ресурси відповідно до утилітаристських критеріїв, а лікар за замовчуванням змушений діяти відповідно до презумпції згоди, вважаючи, що за нормальних обставин пацієнт погодився б на дії та лікування (інформована згода), що застосовуються для порятунку його життя. Так, під час війни (особливо на лінії фронту чи у «сірій зоні») пацієнти найчастіше не сприймаються як особистості. Природа утилітарного вибору змушує медичних працівників не лише калькулювати час надання допомоги, але й обраховувати, зважувати та оцінювати можливості порятунку, перспективи до виживання, співвідношення кількості порятованих і тих, кого змушені лишити без допомоги. Найбільше благо в таких ситуаціях може означати розподіл свого часу винятково на задоволення безпосередніх біологічних потреб, коли брак часу й умови вимагають від лікаря відмови від нормальних стосунків між лікарем і пацієнтом.

⁵⁵ Rubenstein, L., Haar, R. (2022). What Does Ethics Demand of Health Care Practice in Conflict Zones? *AMA Journal of Ethics*, 24(6):E, 535—541 (<https://doi.org/10.1001/ama-jethics.2022.535>).

⁵⁶ ten Have, H., Patrão Neves, M. (2021). Military Ethics (See War). In: *Dictionary of Global Bioethics*. Springer, Cham (https://doi.org/10.1007/978-3-030-54161-3_355).

Філософські концепції цінності життя підкреслюють складність етичного вибору медиками, які мають здійснювати процедуру медичного сортування. Чи можна зберегти гуманність у ситуаціях, коли рішення про життя і смерть необхідно приймати за секунди? Як бути з цінністю життя кожної людини? Відповіді на ці та безліч інших етичних питань залишаються відкритими, але ключем до остаточних рішень, вочевидь, є розумний баланс між моральною відповідальністю та реаліями війни.

Тетяна Гардашук: Дякую, пані Наталіє. Проблема справді дуже актуальна і часом суперечлива, коли йдеться про визначення пріоритетів. Але з цим постійно стикаються наші захисники й медики на фронті, та й в умовах тилу, в цивільному житті у воюючій країні немає безпечних місць, і ніхто не може почуватися в безпеці під час повітряної тривоги та російських атак. І коли пані Наталія говорила про те, що кожне життя має свою ціну, то наша робота також може стати внеском у розв'язання певних етичних дилем. Але це й наша обізнаність з азами медичної допомоги, і наша волонтерська підтримка військових медиків, яка може допомогти врятувати чиесь життя.

Світлана Лозниця: У мене є коментар до виступу пані Наталії. У своїй доповіді вона торкнулася релігійного аспекту. У зв'язку з цим я хотіла б згадати Енцикліки Івана Павла II “*Evangelium vitae*” та Енцикліку Папи Франциска “*Laudato si*”, це також важливо.

Катерина КАРПЕНКО, доктор філософських наук, професор,
Харківський національний медичний університет
<https://orcid.org/0000-0002-6579-1785>

ВІЙНА — ДОВКІЛЛЯ — ЖІНКИ: ПРАКТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ

Будь-яка війна має руйнівний вплив на довкілля, змінює соціальні структури та впливає на перерозподіл гендерних ролей. Жінки зазнають особливих викликів у воєнних умовах, зокрема через порушення прав, збільшення навантаження в догляді за родинами та посилення екологічних ризиків. Водночас дослідниці/-ки зазначають зростання під час війни ролі емансипаційної складової жіночих життєвих практик⁵⁷. Після війни

⁵⁷ Байдак, М. *Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914—1921 рр.)*: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2018 (https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/aref_baidak.pdf); Баковецька, О. (2021). Українські жінки у війнах XX—XXI століть. *Молодий вчений*, 3 (91), 152—156 (<https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-33>); Павлишин, О. (2016). Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна. Перша світова: українська перспектива*, 23, 152—170 (https://shron1.chtyvo.org.ua/Dudko_Oksana/Mizh_natsionalnoi_i_populiarnoi_kulturoiu_teatry_v_okupovanomu_Lvovi_veresen_1914_roku_cherven_19.pdf).

ситуація нерідко поверталася до попереднього стану домінування чоловіків, але залишався досвід і окреслений горизонт перспектив, які стають вагомими чинниками спротиву такій *backlash* тенденції. Отже, аналіз цих питань потребує комплексного підходу, який поєднує екологічну, соціальну та ґендерну перспективи.

По-перше, треба зазначити, що як охорона природи від людини, так і високотехнологічне нищення природи під час війни ґрунтуються на одній і тій самій метафізичній позиції. Загроза буттю — екологічна криза під час війни — це передусім криза, яка загрожує суспільству, людству, криза людського *довкілля*, а не природи загалом. Тому на екологію люди по-справжньому звернули увагу лише тоді, коли екологічні негаразди стали загрожувати їхньому власному існуванню. Аргумент про збереження життя як такого (без звертання до системи людських цінностей) є різновидом натуралістичного редукціонізму, а тому він не є переконливим. Екологічна криза за своєю суттю не стільки протиприродна, скільки *протилюдяна*. Унаочненням цього є Чорнобильська зона, яка для людини є «мертвою», тоді як природа там буває. Після виселення людей з 30-кілометрової зони там створився своєрідний рай для птахів і звірів. Екологічні наслідки війни росії проти України є протилюдяним злом. Вони спричинили значне забруднення повітря, води та ґрунтів, руйнування екосистем і втрату біорізноманіття. Вибухи, використання важкої техніки та хімічних речовин сприяють довготривалому екологічному спустошенню. Крім того, військові дії призводять до розриву систем водопостачання, каналізації та доступу до сільськогосподарських угідь, що погіршує продовольчу безпеку. Війна не лише зруйнувала інфраструктуру та екосистеми, а й поглибила існуючі ґендерні диспропорції, особливо вплинувши на становище жінок у суспільстві. Наприкінці 2024 року перша заступниця Міністра захисту довкілля та природних ресурсів України Олена Крамаренко наголосила: «Ми зафіксували понад 6,5 тисяч випадків екологічної шкоди, а загальні збитки вже перевищують 2.7 трлн. грн. Для повного оцінювання потрібна деокупація й розмінування постраждалих територій»⁵⁸. Вона також зазначила, що викиди парникових газів від бойових дій за рік війни склали близько 180 млн тонн CO², що відповідає річним викидам Бельгії.

По-друге, в умовах глобальної екологічної загрози життю під час війни проблема жіночого начала набуває не лише метафізичного, а й онтологічного значення. Можна сказати, що розв'язання екологічної проб-

⁵⁸ «Російсько-українська війна: вплив на довкілля»: у Києві представили друге видання дослідження про екологічні наслідки війни. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. 21.11.2024 (<https://mepr.gov.ua/rosijsko-ukrayinska-vijna-vplyv-na-dovkillya-u-kyievi-predstavly-drugye-vidannya-doslidzhennya-pro-ekologichni-naslidky-vijny/>).

леми тісно пов'язане з питаннями встановлення гендерної справедливості в суспільстві. Якщо суспільство «приписало» жінці роль охоронниці життя, то їй слід відігравати цю роль послідовно. Повномасштабне вторгнення росії в Україну у 2022 році спричинило не лише гуманітарну катастрофу, а й масштабну екологічну кризу. Жінки, особливо вразливі до наслідків конфліктів, зазнали подвійного удару — екологічного та соціального. Екофеміністична методологія надає адекватні інтерпретаційні інструменти для аналізу антропологічних суперечностей фактичного екоциду під час війни. Принципово важливо наголосити, що це оцінювання визначається не есенціалістським розумінням близькості жінок і природи, а методологічними підходами екофемінізму як теорії та як «нового соціального руху, цілеспрямовано орієнтованого не на політичну владу, а на життя та виживання людини»⁵⁹.

Поняття «жінка» та «природа» слід розуміти не як фіксовані, позаісторичні (всупереч раннім есенціалістським працям), а радше як такі, що соціально сконструйовані андроцентричною, антропоцентричною культурою. Одне з центральних екофеміністичних тверджень полягає в тому, що розуміння домінування над природою допоможе висвітлити утиск жінок, так само як розуміння гендерного утиску проллє світло на те, як експлуатується природа. Обґрунтуванням цього переосмислення є те, що і сексизм (і упередженість, пов'язана з гендерною дискримінацією), і натуралізм (і натуралістична упередженість) є концептуально взаємопов'язаними через патріархальну концептуальну рамку, опосередковану «логікою домінування»⁶⁰. Отже, турбота про відновлення екологічної рівноваги і ствердження гендерного паритету є взаємопов'язаними цілями.

Екологічна рівновага є важливим аспектом нового підходу до національного розвитку та проблем жінок. Досліджуючи екологічні практики українців, команда Ресурсно-аналітичного центру «Суспільство і довкілля» в рамках соціологічного дослідження «Війна та довкілля. Дослідження цінностей та практик охорони довкілля в умовах війни та повоєнного відновлення»⁶¹ виявила зміни під час воєнних дій, які свідчать, що російська агресія має значний вплив на щоденні звички та практики громадян. Якщо зменшення споживання води та енергії більшою мірою пов'язане із неможливістю повноцінно отримувати ці ресурси через пошкодження інфраструктури, то зниження громадської активності в екологічних за-

⁵⁹ Карпенко, К.І. (2005). *Природа і жінка: Перспективи екофемінізму в Україні* (с. 36). Харків: Крук.

⁶⁰ Warren, K. (2005). *Ecofeminist Philosophy: A Western Perspective on What It is and Why It Matters* (p. 63). New York: Rowman & Littlefield.

⁶¹ Європейське майбутнє України: довкілля, енергетика та повоєнна відбудова очима громадян (<https://rac.org.ua/vijna-ta-povoyenna-vidbudova-uk/yevropejske-majbutnye-ukrayiny-dovkillya-energetyka-ta-povoyenna-vidbudova-ochyma-gromadyan/>).

ходах у понад три рази — це наслідок системного впливу війни й витіснення турбот про екологію на периферію соціальних цінностей. Попри життєві екологічні випробування для практично всіх українців охорона довкілля залишається важливою: 95,9% відповіли ствердно на це питання («важливо» + «дуже важливо»). Жінки демонструють більшу стурбованість охороною довкілля: 74,8% відповіли на це питання «дуже важливо» проти 64,0% чоловіків.

Низка відповідей опосередковано свідчила, що збільшився обсяг завдань, якими традиційно опікуються жінки. Під час підготовки до зими в умовах війни українці звернулись до недорогих рішень (купівля ліхтариків, свічок, запаси води і їжі). Незначна частка громадян вдалась до сталих рішень (теплові насоси, сонячні станції). Проте, майже кожен п'ятий утеплить будинок (квартиру), готуючись до важкої зими. Лише 4,6% не зробили нічого.

Місцеві зацікавлені ініціативи з навколишнього середовища є життєво важливими для процесу розширення прав і можливостей жінок. Досвід показує, що реформи зверху, які розширюють жіночі права, за відсутності феміністського руху не викорінюють гендерної нерівності, тому що нові закони не спричиняють за собою автоматично змін в ідентифікації жінки, в розумінні її статусу і соціальних ролей. Саме тому важливо віддати належне феміністському рухові, який одночасно і формує нову колективну ідентичність жінки, і змушує політичну еліту прийняти цю ідентичність. Феміністичний рух, що найгостріше ставить питання про гендерну рівність і поєднує в собі невдоволеність, надію і побажання, розв'язує триєдине завдання: змінює громадську думку щодо гендерної рівності; впливає на політичну практику, сприяючи визнанню гендерної рівності; сприяє самоідентифікації як чоловіків, так і жінок.

Демографічний тиск під час війни посилив міграцію чоловіків, що, у свою чергу, збільшує навантаження на жінок. Отже, жіночі обов'язки поширюються і поглиблюються (як і в усі часи) від домашніх справ до екологічних викликів. Жінки відіграють ключову роль у збереженні біорізноманіття через свої різноманітні обов'язки. Вони визначили необхідність не лише захисту біорізноманіття, а й його відтворення. Місцеві зацікавлені ініціативи з охорони навколишнього середовища відіграють ключову роль у розширенні прав і можливостей жінок. Жінки, залучені до екологічних ініціатив, набувають досвіду управління, організації та адвокації, що підвищує їхній соціальний статус у громаді. Це також дає змогу їм впливати на політику, що стосується довкілля, здоров'я, освіти та безпеки. Так, громадська організація «Екоклуб» з м. Рівне реалізує проекти зі сталого розвитку енергетики в громадах, залучаючи місцевих жінок до планування енергетичних стратегій⁶².

⁶² Екоклуб (<https://ecoclubrivne.org/>).

Екологічні ініціативи часто передбачають нові форми зайнятості або створення мікробізнесів (наприклад, переробка вторсировини, екотуризм, органічне землеробство). Жінки отримують нові навички, доступ до ресурсів та можливості для заробітку. *Проект «Жінки у зеленому бізнесі»* в Івано-Франківській області підтримує жіночі ініціативи у сфері екологічного підприємництва ⁶³.

Важливе значення також має *зміцнення соціального капіталу*. Жінки, організовані навколо спільної екологічної мети, створюють мережі солідарності, які можуть трансформуватися в інші форми громадської активності, зокрема гуманітарну, освітню чи культурну, що забезпечує *творення простору для жіночого лідерства і солідарності*. Під час війни традиційні соціальні структури часто руйнуються, і за цих умов саме жінки беруть на себе ініціативу в питаннях виживання громади, в т. ч. через захист довкілля. Такими є *екоініціативи у громадах Харківщини та Київщини*, де жінки організовували спільноти для очищення водних джерел, догляду за зеленими зонами після обстрілів і відновлення екологічної інфраструктури. На цьому шляху відкриваються нові горизонтальні форми лідерства та взаємодопомоги ⁶⁴.

Екологічні проблеми, зокрема доступ до чистої води, повітря, землі, під час війни поглиблюються. Жінки, особливо з числа внутрішньо переміщених осіб (ВПО), часто найпершими відчують ці проблеми як прояви соціальної несправедливості. Їхня участь в ініціативах — спосіб не лише відстоювати свої потреби, а й впливати на ухвалення рішень. *Жінки у Миколаївській області*, де через знищення водогону в 2022 році була критична ситуація з питною водою, об'єднувались у волонтерські групи для моніторингу якості води й розроблення безпечних способів збору дощової води ⁶⁵. *Екологічні ініціативи стають простором для психосоціального відновлення жінок*. Догляд за природою, участь у громадських садках, прибиранні лісосмуг, тощо слугують засобом реабілітації для жінок, які пережили втрати або травму. Жінки в екологічних ініціативах часто фокусуються на довгостроковій відбудові з урахуванням сталості, безпеки та потреб громади. Вони мають брати участь у прийнятті рішень щодо екологічних проблем на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях.

Наведені вище приклади екологічні ініціативи українських жінок можуть бути ідентифіковані як прояви нових екологічних, феміністичних, і екофеміністичних рухів. Саме вони є характерними для постав-

⁶³ Дай собі шанс. Національна кампанія підтримки жінок у професійному зростанні (<https://ukraine.unwomen.org/uk>).

⁶⁴ Публікації Української жіночої екологічної мережі (UWEC Work Group, 2023) (uwecworkgroup.info).

⁶⁵ Звіт ГО «Екологія. Право. Людина». (2022) (epl.org.ua).

торитарних країн, де насамперед іде мова про нові громадські рухи як основу зміни ідентифікаційних практик, зміни стереотипів сприйняття екологічних проблем та гендерної дискримінації в суспільстві. За таких обставин особливо важливим є висновок, що роблять Дж. Коен і Е. Арато стосовно нових громадських рухів. Їхньою характерною рисою вони називають «дуалістичну політику ідентифікації й впливу, яка націлена і на громадянське суспільство, і на політичну систему...»⁶⁶. З одного боку, ці рухи намагаються впливати на політичну еліту в законодавчих структурах, щоб примусити їх прийняти закони, які захищали б, гарантували б права жінок, а також обмежували б пограбування природного середовища економічними акторами. Але, з іншого боку, не менш важливим для них є вплив на суспільну думку з метою зміни норм, колективних ідентичностей і культурних цінностей, що вкорінилися як стереотипи.

Установка на збалансованість діяльності різних напрямків громадських рухів створює передумови подолання найбільш очевидних причин згасання та дієздатності екологічного та жіночого рухів в Україні, які були надзвичайно активні в перше десятиліття після Чорнобильської екологічної трагедії. Українська дослідниця Анатасія Леухіна серед головних причин такого спаду називає дефрагментацію, втрату зосередженості й узгодженості, а також надмірну політизацію⁶⁷. Активність, емансипаційні стратегії нових громадських рухів сприяють виявленню і викорінюванню проявів панування, придушення й нерівності у сферах соціалізації, культурного відтворення і соціальної інтеграції. При цьому йдеться про такі форми обмеження особистої автономії, які властиві саме недостатньо модернізованому життєвому світу, а не є результатом бюрократизації або монетизації соціального життя. Тією мірою, як громадські рухи розвиваються, стають більш організованими й оформленими, накопичують звичаї, традиції, соціальні правила і цінності, змінюється також культура, соціальна організація, а разом із тим виникає новий уклад життя. Завдяки цьому перспективи розвитку громадських рухів вказують на шляхи виникнення нового ладу життя. А. Єрмоленко, характеризуючи нові громадські рухи в контексті комунікативної філософії, узагальнює їхнє завдання і підкреслює, що вони зорієнтовані *проти* системи і виступають за відновлення життєвого світу, тобто в них простежується прагнення «деколонізувати» життєвий світ⁶⁸.

⁶⁶ Cohen, D., Arato, E. (1992). *Civil Society and Political Theory* (с. 563). Massachusetts Institute of Technology Press.

⁶⁷ Leukhina, A. (2010). Ukrainian Environmental NGOs After Chernobyl Catastrophe: Trends and Issues. *International Journal of Politics and Good Governance*, 17(1.1), 1—12 (<http://www.onlineresearchjournals.com/ijopagg/art/39.pdf>).

⁶⁸ Єрмоленко, А.М. (1999). *Комунікативна практична філософія* (с. 167). Київ: Лібра.

Таким чином, розв'язання проблем, що постають на перетині війни, довкілля та емансипаційних життєвих практик жінок, вимагає комплексного підходу. Необхідно розробляти політики, що одночасно враховують екологічну безпеку, права жінок та стійкість суспільства. Жінки активно беруть участь у збереженні довкілля, реалізуючи різноманітні екологічні ініціативи в громадах. Під час війни жінки беруть активну участь у забезпеченні необхідної підтримки своїм громадам, організовуючи відновлення ресурсів та інфраструктури. У повоєнний час жінки мають відігравати значущу роль у прийнятті рішень щодо відновленні довкілля та інфраструктури громад. Підхід, заснований на інклюзивності та сталому розвитку, сприятиме подоланню викликів війни та побудові більш безпечного майбутнього, де не буде потреби в патріархальних практиках домінування.

Тетяна Гардашук: Дякую, пані Катерино, за дуже актуальну і важливу доповідь. Можливо, в перспективі цій темі слід буде присвятити круглий стіл семінар.

Ольга ГОМІЛКО, доктор філософських наук,
провідний науковий співробітник відділу
філософії культури, етики та естетики,
Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ
<https://orcid.org/0009-0003-4203-2254>

ЕТИКА ТУРБОТИ ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ПОШУКУ ПРАВДИ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Посилення ролі суб'єктивного фактору в процесі виробництва знань визначає етику турботи як методологію пошуку правди під час війни. Звернення до терапевтичної функції соціальних наук, котра полягає у виробленні нею не лише нових знань, а й надії, актуалізує суб'єктивний компонент пізнання. Останній утілює себе в турботі, котру спрямовано на зцілення розуму від ран скепсису та зневіри. Вплив на процес вибору тих ідей, котрі спроможні стати цінностями, є основним завданням етики турботи як методології пошуку правди. Особливо це актуально під час війни, котра посилює значення етики турботи в усіх сферах життя та актуалізує її як цінність.

Суперечливість етики турботи. Етика турботи — досить суперечливий концепт у сучасній етичній теорії. Головним чином етика турботи протиставляється деонтологічній /кантіанській та консеквенціалістичній/утилітаристській етиці. Для етики турботи головним є не підпорядкування зовнішньому чиннику (обов'язку, закону, нормі) чи здійснення прагматичного вибору корисних наслідків дії, а слідування внутрішньому моральному поруху. Останній важко зафіксувати раціонально. То ж трап-

ляється, що турбота може видаватися як нав'язування волі іншому. Головним для етики турботи вважають не нормативні визначення, а характер міжособистісних стосунків. Хоч турбота відбувається за взаємною згодою, але може створюватись враження підпорядкування у стосунках. Ось чому нерідко етика турботи критикується як рабська мораль та кваліфікується як емпірично помилкова. Додає теоретичної слабкості етиці турботи і те, що турбота не завжди є моральною. У відомій ситуації хазяїна та раба турбота розглядається як догляд раба за своїм власником. Адже, щоб рабу вижити, потрібно турбуватись про задоволення бажань свого хазяїна⁶⁹. Тоді ліпше говорити про непродуктивну працю, а не турботу. Розмитість значень етики турботи робить її теоретично вразливою⁷⁰.

Етика турботи як етика індивідуального. Етика турботи є досить новим та недостатньо розвинутим концептом, що обумовлює відсутність його чітких визначень. Головним чином етика турботи розробляється наприкінці минулого століття феміністичною та екологічною думками, що певним чином обмежує її тематичну та методологічну універсальність. Тематично етика турботи зосереджує увагу на стані вразливості та залежності, а методологічно вона робить акцент на індивідуальному, а не загальному. Сфокусованість на індивідуальному сприяє ослабленню нормативності етики турботи. Тоді дослідницький пріоритет визначає конкретний індивід, конкретна ситуація та конкретна дія, а не узагальнювальна універсальна норма. Акцент на індивідуальній ситуації дає підстави говорити про турботу як цінність, котра актуалізує суб'єктивність дослідника в процесі пошуку істини.

Відсутність в етиці турботи чіткої нормативної бази, з одного боку, додає їй теоретичної вразливості, але з іншого — робить етику турботи ефективним концептом дослідження повсякденності. Принципове питання моральної філософії стосовно критерію моральної істини в етиці турботи втрачає своє імперативне значення. Відповідно, моральні правила, котрі скеровують у суспільстві людську дію, інституції та спосіб життя, в контексті етики турботи набувають більш гнучкої інтерпретації.

Чутливим питанням етики турботи є критерій вибору її предмета. Це можуть бути інші люди, тварини, природа, культура, а також сама людина. Турбота про себе становить суттєвий напрям філософських досліджень у їхній причетності до повсякденних потреб людини. Що і за яких обставин може викликати бажання виявляти турботу, важко теоретично передбачити. Відсутність строго визначеного критерію вибору предмета турботи ускладнює її наукове осмислення, але полегшує її практич-

⁶⁹ Groys, B. (2022). *Philosophy of Care* (p. 37). London, New York: Verso.

⁷⁰ Held, V. (2018). The ethics of care. In: S. Olsaretti (Ed.), *The Oxford handbook of distributive justice* (pp. 213—234). Oxford, UK; New York, NY: Oxford University Press.

не здійснення. Адже турбота виявляє себе легко та без зусиль, захоплюючи цілісно її виконавця. Турбота та радість нерідко посилюють одна одну. Без емоційної складової турбота уподібнюється опіці. Остання є формою захисту особистих і майнових прав громадян, які внаслідок певних обставин не можуть їх реалізувати самостійно. На відміну від турботи, опіка є зобов'язувальною дією, котра визначається законодавством.

Турбота як цінність українців. Інтерес до етики турботи загострила повномасштабна війна Росії проти України. Адже війна емпірично доводить практичну важливість етики турботи та проливає світло на її теоретичне обґрунтування. Значною мірою завдяки етиці турботи українцям вдалось витримати удар перших днів війни всупереч більшості прогнозів їхньої поразки. Для українців турбота стала повсякденністю життя, а не лише символом на Майдані Незалежності.

Нагадаю, що у 2001 році на Майдані Незалежності в центрі Києва на місці колишнього пам'ятника Леніну було встановлено колону зі скульптурою Березини з вінком із калини в руках на вершині. Монумент мав на меті символізувати захист України. Адже Березиня втілює жіночий дух у слов'янській міфології, що виражає захисні сили вогнища та дому. В українській мові дієслово берегти означає охороняти, піклуватися.

Зауважу, що навпроти площі стоїть інший монумент — історичному захиснику Києва Архангелу Михаїлу, який зображений із охопленим полум'ям мечем та щитом у руках. То ж маємо символічну пару захисників України в уособленні Березини як утілені турботи та Архангела Михаїла як виразу сили зброї. Гроно калини в руках Березини символізує єдність, життя, любов, відродження, захист котрих нині потребує меча. Війна актуалізувала ці два символи, виявивши їхню взаємозалежність. Без турботи сила меча слабшає, тоді як остання посилює потребу в турботі.

На порозі війни турбота виражалась у бажанні українців захистити власний світ — дорогих людей, милий дім, своїх улюбленців, рідну землю. Дозволю звернутись до власних спогадів, котрі війна легітимує як доказові. Вони свідчать про посилення війною цінності турботи. Пересуваючись по своїй квартирі, я торкалася її стін наче живої істоти. Концепція М. Мерло-Понті про плоть світу доводила свою істинність. Світ речей, людей, тварин утілювався в єдиному відчутті спорідненості, укоріненості й вмонтованості у нього. Усвідомлення, що війна може знищити цей світ, спонукала до турботи. Остання виявилась порятунком, що дає спокій і впевненість у правильності власних дій. Використовуючи термінологію М. Вебера, можна сказати, що то були не просто цілеспрямовані дії, котрі побудовані на свідомому виборі та розрахунку. Ба навіть це були не ціннісно-раціональні дії, котрі пов'язані з переконаннями, відданістю та вірою. Це були дії як цінності. Такими можна вважати дії, завдяки котрим ідеї легітимізуються як цінності.

Особливо турбота була помітна на початку війни, коли більшість людей керувалися цінностями, а не власним інтересом чи стереотипами. Ви можете сповідувати різні ідеї і бути їх прихильником. Проте лише практичне втілення ідей у діях і поведінці розкриває їх як цінності. Під час війни, ідеї випробовуються на ціннісну міцність: вони або виживають, втілюючись у людських діях, або виявляють свою слабкість та непереконливість. У перші дні війни російські окупанти розстріляли молодих людей, для яких ідея прав тварин виявилася цінністю, а не абстрактним поняттям⁷¹. Молоді волонтери, серед яких був знайомий мого сина, везли допомогу до притулку для тварин у Бучанському районі Київської області. Турбота про тварин стала останньою справою в їхньому житті, яка підтвердила свою цінність.

Документальний фільм Антона Птушкіна «Ми, наші улюбленці та війна» (2024)⁷², розміщений на платформі Netflix, розповідає про турботу українців про тварин на початку повномасштабного вторгнення. Важлива мета цього фільму — показати унікальність ставлення українців до тварин під час воєнних дій, котре полягає у їхній турботі про них як про живих істот. Про це написала газета The Washington Post⁷³, вказуючи на те, що українці, втікаючи від російських атак, не забувають про своїх тварин. Ідея прав тварин для українців стала дієвою цінністю, котра виразно унаочнює себе під час випробувань війни.

Турбота під час війни виявляє цінність тих дій, котрі спрямовані на захист власного світу. Адже, турбуючись про нього, ми тим самим піклуємось про себе. Тоді турбота постає як турбота про себе. Таким чином ідеться про цінність самої дії, а не про її ціннісну мотивацію. Тут у варто згадати М. Гайдегера, котрий вперше в історії філософії розглядає концепт турботи у своєму вченні як засадничий. Визначаючи людину як *Dasein*, що означає буття у світі, він виводить людину та світ за межі їхньої дихотомії. Налаштованість людей на майбутнє змушує їх турбуватися про своє існування, що також обумовлює піклування про нього. Тож наше ставлення до світу є одночасно турботою про нього та про себе. Турбота про себе визначає фундаментальний спосіб буття *Dasein*. Відповідно останнє постає як турбота. Таким чином турбота стає центральним онтологічним модусом людського існування⁷⁴.

⁷¹ Скотнікова, О. (2023). Везли допомогу притулку для тварин: журналісти розслідували розстріл волонтерів у Бучі. *Вечірній Київ*, 5 березня (<https://vechirniy.kyiv.ua/news/79521/>).

⁷² Us, Our Pets and the War (<https://www.netflix.com/watch/81786529?source=35>)

⁷³ Russian attack, clutching their belongings and beloved pets. *The Washingtonpost*, February 24 (<https://www.washingtonpost.com/world/2022/02/24/ukraine-people-flee-russia-attack-pets/>).

⁷⁴ Groys, B. (2022). *Philosophy of Care* (p. 70). London, New York: Verso.

Етика турботи як методологія та терапія. Війна кардинально змінює не лише існування людей, а й уявлення про істину та шляхи її пошуку. Усталені погляди на методологію пізнання зазнають змін. Вимоги строгості дослідження доповнюються терапевтичним запитом до них. Об'єктивність знань употужнюється їхнім етичним компонентом. Деонтологія наукового пізнання уможливорює етику турботи пошуку правди.

Дані процеси обумовлені тим, що етика турботи надає більше ваги враженням та інтуїції, ніж строгому аналітичному аналізу. Замість використання теоретичних формулювань ми звертаємося до життєвого досвіду як до аргументу. Під час війни знати правду не завжди означає об'єктивно її фіксувати. Війна, яка створює екстремальні, непередбачувані й унікальні умови, часто розкриває істину в *суб'єктивному* сприйнятті. Під час війни правду складно конструювати, відтворювати та обчислювати, але її можна пережити у власному досвіді.

Екстремальні умови війни сприяють вивищенню суб'єктивного до рівня об'єктивного. Не дарма кажуть, що війна робить хороше кращим, а погане — гіршим. Тож іноді війна сприяє більш місткому розкриттю природи речей. Тоді процес виявлення сутностей не обмежується теоретичним сценарієм, а зміщується у *практичну площину*. За певних обставин суб'єктивне переживання може набувати об'єктивного значення. Вживання і турбота у війні стають синонімами, де вживання виражає об'єктивну потребу, а турбота — її суб'єктивне задоволення. Визнання терапевтичного значення знань уможливорює їх розуміння як феномену культури, котрий сприяє не лише примноженню матеріального добробуту людей, а й їхньому метальому здоров'ю, психологічному комфорту та моральній послідовності.

На щорічній конференції Британської асоціації слов'янських та східно-європейських студій (2024)⁷⁵ український соціолог В. Паніотто озвучив виклики в питанні якості дослідницьких даних під час війни. Він стверджує, що у воєнний час є сумніви щодо того, чи можна вважати дані репрезентативними, чи були респонденти чесними у своїх відповідях, а отже, чи можна їм довіряти. Паніотто вказує на невизначеність репрезентативності. Він вважає, що через війну виникли труднощі із доступом до таких категорій населення як 1) біженці, які залишили Україну, 2) внутрішньо переміщені особи, 3) населення окупованих територій і 4) населення в зоні бойових дій. Усі ці групи будуть давати різні відповіді. Оцінювання репрезентативності таких груп значною мірою залежить від їх доступності. Тоді як забезпечити українським дослідникам доступ до населення окупованих територій майже неможливо. Стосовно широти відповіді респондентів, то, на думку В. Паніотто, під час війни найбіль-

⁷⁵ Basees. Annual Conference 2024, April 5—7 (2024). Robinson College, Cambridge, United Kingdom.

ше впливають на неї два фактори. Це адміністративний тиск, котрий породжує страх переслідувань за висловлені думки, і так звана спіраль мовчання, коли голоси меншості не є чутними. Тож навіть налаштовані на строгий науковий підхід соціологічні дослідження під час війни визнають послаблення його класичних вимог об'єктивності.

Тоді як сформульований М. Вебером методологічний принцип свободи від ціннісних суджень орієнтує наукове дослідження на звільнення від суб'єктивного оцінювання. Не заперечуючи об'єктивності як критерію наукового пізнання, війна легітимізує його суб'єктивний компонент. Під час війни особа дослідника та її суб'єктивний досвід набувають більш вагомої методологічної ваги. Таким чином відбувається посилення об'єктивності знань за рахунок суб'єктивності дослідника.

Потік деструктивної інформації актуалізує вплив соціальних наук, котрий можна назвати терапевтичним. Запит на соціальні науки під час війни визначає потреба у знаннях, що дають надію. Турбота виявляє себе у функції терапії, здійснення котрої соціальними науками полегшує вибір знань та їх перетворення на цінності. Тоді наукове пізнання стає розрадою тим, що гоїть рани скепсису та зневіри. Турбота одночасно з пошуком об'єктивної істини визначає спосіб виробництва знань під час війни.

Тетяна Гардашук: Ви дуже точно зазначили, що війна робить погане гіршим, а висвітлює краще. І турбота про порятунок тварин під час війни є маркером нашого гуманізму, опірності смерті, життєздатності. Цінування усіх форм прояву життя, турбота про життя в усіх його проявах має стати моральною і практичною відповіддю на руйнівні впливи війни. І цьому питанню буде присвячений наступний виступ.

Наталія БІРЮК, аспірантка,

Інститут проблем сучасного мистецтва НАМ України

<https://orcid.org/0000-0003-2655-9809>

БУРХЛИВІСТЬ (НЕ)ПОМІТНОГО ЖИТТЯ

В одній із новин ідеться про те, що вибухи руйнують ландшафт — вбивають рослини, тварин, знищують дрібну ґрунтову фауну — мікроскопічні організми, які підтримують і формують ґрунт. В одній жмені землі може бути до 5000 крихітних ґрунтоутворювальних істот, які можна побачити лише під мікроскопом⁷⁶. Без цих організмів ґрунт не може існувати. Поміж інших історій, Дар'я Цимбалюк згадує доповідь, у якій розповідаєть-

⁷⁶ Філіппов, О., Суркова, Ю. Олексій Василюк: «Хто наважиться сказати, що після війни частину країни треба закрити на 100 років»? *The Ukrainians* (https://theukrainians.org/oleksij-vasyliuk/?utm_source=organic_social&fbclid=IwY2xjawJTouBLEHRuA2FlbQIxMAABHXFflaXD-9Wx6NFN9_TmlzFjlwcamOtMzWqx7KNnVJWE6LI0dxlOAz8ucA_aem_ZaUiT8tAguvXxnJsCpx1Cg).

ся про долю дощових черв'яків, що потерпають від концентрації вуглеводнів⁷⁷. Війна висуває на передній план політику, економіку та зброю, змушуючи природу скоритися й стати місцем захоронення всіх загиблих.

Ми дивитимемося на мистецтво Катерини Алійник крізь акторно-мережеву теорію, шукаючи ті мотиви, які теорія визначає предметом свого вивчення. Методологія акторно-мережевої теорії наголошує на ретельному дослідженні людей і не-людей, вивченні стосунків між людиною й оточенням у різних масштабах, між людьми, не-людьми та землею, яку вони населяють. З одного боку, художниця використовує цю методологію у своїй практиці, а з іншого — погляд крізь цю теоретичну рамку є плідним для аналізу робіт Алійник. Застосування формального методу означатиме аналіз художніх творів Алійник через опис форми — матеріалу, розміру, композиції, простору, форми лінії, кольору, світла тощо, а іконографічного — в описі сюжетів та мотивів.

Катерина Алійник згадувала в розмові з Лізою Корнейчук, що до ковіду вона з мамою і сестрою кожного літа їздили в окупований Луганськ, в якому вона народилася⁷⁸. Тоді художниця казала: «Дуже багато років я думала, що на мене це ніяк не вплинуло. Лише нещодавно я зрозуміла, що застрягла в тому часі. Мені здається, коли я їздила в Луганськ, я дисоціювалася від свого життя — місто застигло в часі, його ніяк не оновлювали, нічого не будували, тріскався асфальт. Воно пилилось, ставало за-недбане й безлюдне. Коли я туди поверталася влітку, здавалося, що мені знову 13 років і життя в Києві — це сон»⁷⁹.

Усвідомлення ситуації з розповідей Катерини з'явилося тоді, коли вона із сім'єю переїхала до Рівного і пішла туди в школу. Катерина згадувала в тому самому інтерв'ю про переїзд: «Це була зміна менталітету, зміна місця, зміна клімату. В Луганську сухе повітря, степ, до якого я звикла. У Рівному волога зима, тож на мене напала ужасна апатія. Відтоді увесь час в Рівному мене не полишало відчуття, що життя стало на паузу, там, в Луганську, і я досі чекаю, коли можна буде натиснути на play»⁸⁰.

У своєму стейтменті для проєкту «Secondary Archive. Художниці у війні» Катерина Алійник згадала: «Неможливість наблизитись до пейзажу і взаємодіяти з ним перетворилась в узріння його величі та глибоке почуття поваги. Виявилось, що моя присутність безсила вплинути на долю цього краю, а моя відсутність — лише особиста трагедія. Тоді я

⁷⁷ Tsybalyuk, D. (2025). *Ecocide in Ukraine: The Environmental Cost of Russia's War* (p. 43). Cambridge: Polity Press.

⁷⁸ Без ґрунту: художниця Катя Алійник про безперервний діалог із Луганськом. (2023). *Суспільне. Культура*, 6 грудня (<https://suspilne.media/culture/633096-bez-gruntu-hudoznica-kata-alijnik-pro-bezperervnij-dialog-iz-luganskom/>).

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.

збагнула, що пейзаж — це не тло, а, власне, дія. З цього зсуву значень і почалася моя художня практика»⁸¹.

Стейтмент художниці й критичні тексти, які стосуються її практики, пояснюють, що роботи Катерини зображують землю в розрізі. Авторка Наталія Маценко писала: «Понівечений європейський ґрунт Луганщини у роботах Катерини родючий і плодоносить щедро: проростає мутованим коренеплодом, коренеобличчям, кісткою, фалосом, уламком чи снарядом. Катерина, а разом із нею і ми, маємо квитки в перший ряд, аби споглядати крупним планом неспішний розвиток історичного сюжету, в якому трагедія співіснує з мирним повсякденням і де в невідворотній симультантності смерть перемагає життя, а життя — смерть»⁸². Алійник розповідала в стейтменті, що після початку повномасштабного вторгнення в її роботах з'явилася земля в розрізі, з уявою про шари жорсткості, що невпинно накопичується на цих землях»⁸³.

Дивлячись на пейзаж, який зображувала Катерина Алійник, можна розгледіти його історію — уламки зброї, корені, плоди й кістки загиблих. Художниця подібно до археолога фіксує зріз ґрунту, щоб встановити відносну послідовність нашарувань, а, отже, подій. Товща землі, в якій трапляються сліди людської діяльності, — уламки, ущільнення — називається культурним шаром. Культурний шар називається саме так, оскільки він утворений «культурним способом» — культивацією людиною землі й природи. Пейзаж, отже, завжди позначений, визначений і створений людиною⁸⁴.

Здається, що час, в якому розгортається зображені Катериною Алійник події, — це час-після-війни. На майбутній час вказує специфічне залягання кісток та уламків у шарах ґрунту. Образ Донбасу радянська влада витворювала як утопічний проєкт синтезу виробничого і природного простору⁸⁵. Ідеалом пропаганда оголошувала заводи-гіганти, біля яких будуть квітнути сади і співати солов'ї⁸⁶. Ще з 1930-х років у повсякденних практиках жителів регіону з'являється вирощування декоративних

⁸¹ Алійник, К., Брюховецька, О. (2024). Kateryna Aliiynk / Катерина Алійник. *Secondary Archive*. Отримано з <https://secondaryarchive.org/artists/kateryna-aliiynk/> (дата звернення: 02.04.2025).

⁸² Маценко, Н. (2024). Одиниця після нуля: хмарний архів над прірвою. *Korydor | журнал про сучасну культуру*. 10 вересня. Отримано з <https://korydor.in.ua/ua/bez-rubriki/odynytsia-pislia-nulia-khmarnyj-arkhiv-nad-prirvoiu.html> (дата звернення: 02.04.2025).

⁸³ Алійник, К., Брюховецька, О. (2024). Kateryna Aliiynk / Катерина Алійник. *Secondary Archive* (<https://secondaryarchive.org/artists/kateryna-aliiynk/>).

⁸⁴ Поллак, М. (2015). *Отруєні пейзажі* / Пер. з нім.: Н. Ваховська (с. 8). Чернівці: Книги XXI.

⁸⁵ Портнова, Т. (2018). *Ландшафти Донбасу. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу* (с. 64). Львів.

⁸⁶ Там само (с. 64).

рослин. Від 1960-х років за Донецьком закріпилося ім'я міста «мільйона троянд», оскільки місцева влада запланувала посадити по кущу троянд для кожного його мешканця⁸⁷. Проте ландшафти «вугільного краю» перетворилися на негативну ідеальну утопію.

Ці спостереження передусім стосуються творів художниці 2022 року, наприклад, робіт «Медичні й політичні фантазії про Луганськ» 2021 року або «Все добре під землею. Там завжди є що робити» 2022 року, яку було показано на виставці «Серце землі» в Мистецькому арсеналі з листопада 2022 до лютого 2023 року. Тоді Алійник в описі роботи до виставки вказувала, що міні чи уламки ракет, які перемішані з людськими рештками, тепер вимушено співіснують і в сільськогосподарських просторах⁸⁸.

Земля зі зраненими рельєфами перетворюється на архів, що, хоронячи накопичує знаки й документи пам'яті про сьогодення тепер. Пейзажі Катерина Алійник схожі на ландшафти, народжені в ХХ столітті, про які писав Мартин Полак, які й досі невинно-приховано існують чи не в кожному українському селі.

Полак застосовує вислів «отруєні пейзажі» до «ландшафтів, місць масових убивств, які залишилися затаєними, схованими від світу, часто під грифом “Цілком таємно”». Він продовжує: «Після різанини вбивці вживають всіх заходів, щоб приховати сліди. Прибирають свідків, засипають ями, в які викинули тіла жертв, рівняють із землею, засипають родючим ґрунтом, дбайливо засаджують кущами й деревами, щоб масові поховання зникли. Їх прикривають, камуфлюють. (...) Ворог має думати, що перед ним лише пейзаж, ліс чи кущі, а більше нічого. Ворога треба обманути. Обман і маскування. Щось подібне відбувається і з масовими захороненнями. Для людей зовні вони мають бути невидимими, розчинятися у пейзажі, бути з ним єдиним цілим. Ніщо не має вказувати на те, що тут поховані люди»⁸⁹.

У червні—липні 2024 року в Арсеналі кураторки виставки «Між прощанням і поверненням» Наташа Чичасова та Ася Цісар показали дві картини Катерини Алійник. На першій з них «Блакитне небо на тлі темних полів», з якої відкривається експозиція виставки, зображений пейзаж. На поверхні його горизонту — контури понівечених людських облич. Ці фігури тяжко роздивитися. Наївний погляд схоплює передусім співвідношення землі й неба. Художниця наближає лінію горизонту до ґрунту,

⁸⁷ Портнова, Т. (2018). *Ландшафти Донбасу. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу* (с. 62). Львів.

⁸⁸ Серце землі. (25.11.2022—26.02.2023). *Мистецький арсенал* (<https://artarsenal.in.ua/vystavka/sertse-zemli/>).

⁸⁹ Поллак, М. (2015). *Отруєні пейзажі* / Пер. з нім.: Н. Ваховська (с. 20). Чернівці: Книги XXI.

розміщуючи її нижче. Через це ґрунту на цій картині здається менше, а неба / повітря — більше.

В описі до роботи сказано, що сюжетом для цієї роботи стало сновидіння мами художниці про гору Карачун у Слов'янську. Катерина переповідає його так: «Під час однієї з прогулянок у снах ми з мамою йдемо в кінець нашого городу в Слов'янську. І така перед нами відкривається картина: пригнали купу техніки й розбирають гору Карачун, відрізають від неї по шматочку — з одного боку вже майже нічого не лишилося, а ми просто стоїмо й дивимосся. Мама плаче: “Як же без гори? Буде так порожньо, самі поля!”»⁹⁰. Кураторки також розповідають, що в дитинстві Катерини Алійник гора Карачун була омріяним місцем. Художниці мама казала, що коли вона виросте, то підніметься на його вершину й зможе споглядати довколишній пейзаж. Проте дитяча мрія Алійник так і залишилась нереалізованою.

Сюжет іншої картини «Проникнення в пейзаж» цілковито присвячений міцному корінню, яке, здається, вивертає землю разом з травами й деревами на ній. Коріння сильне настільки, що утворює в просторі навколо щілини. Кураторки виставки вказують, що на цьому полотні пейзаж, який, напевно, колись мав практичну функцію для людини, живе своїм життям. Тепер це щільна жива маса, що дихає і пульсує, зберігаючи красу та велич у своїй тимчасовій покинутості.

Проте останні роботи, принаймні ті, що показували Voloshyn Gallery влітку 2024 року й PinchukArtCentre весною 2025 року, відрізняються. На виставці «Дивлячись у розриви», яка тривала з 1 червня до 7 липня 2024 року (куратор Нікіта Кадан), у Voloshyn Gallery, в роботі художниці 2024 року з'явилися жуки, зображені з гілочкою. Гілочка — це флейта, яку зробили комахи. Комахи Алійник здатні створювати з гілочок інструмент, а з шуму — музику.

На весняну виставку 2025 року конкурсу номінантів і номінанток на Премію PinchukArtCentre (кураторка Олександра Погребняк, асистентки-кураторки Катерина Костенко, Оксана Чорноброва) художниця створила проєкт (ще 2024 року) із серії робіт із назвою «Травинки зі сталевими лезами». 3-поміж робіт одна зображує комарів та нічних метеликів, яких приваблює місячне світло. Інша — ґрунт в корінні дерева, в якому живуть різні комахи й жуки. Художниця навпаки в цій роботі розміщує лінію горизонту вище до неба й тим самим увиразнює головну подію — можливості життя «на руїні».

У розмові 2018 року між Брюно Латуром, Ізабель Стенґерс та Анною Цзин, яку опублікувало видавництво IST Publishing за рік до війни,

⁹⁰ Ягодка, К. (2024). Відчуття втрати дому: відгук на виставку «Між прощанням і поверненням». *Сенсор Медіа*, 27.06 (<https://sensormedia.com.ua/art/vidchuttya-vtraty-domu-vidguk-na-vystavku-mizh-proshhannyam-i-povernenniam/>).

учасники кілька разів згадують перспективу слів Анни Цзин: «...ми мусимо навчитися жити на руїнах»⁹¹.

Брюно Латур, відповідаючи Анні Цзин, сказав: « (...) раніше було принаймні “щось”. Я маю на увазі, що раніше був революційний рух. І було щось на кшталт адаптації та стійкості. Тепер ми зсуваємося до наступного етапу — життя на руїнах. Але я не збираюся забувати, як ви обоє зазначили, що серед цих руїн є чимало можливостей. І все-таки мені важко абсорбувати цю політику життя серед руїн»⁹².

Руїни різняться: східноєвропейські руїни, українські руїни, руїни на місцях будівництва соціалістичних утопій тощо. Ця розмова відбулася значно раніше початку війни в Східній Європі, отже, йшлося про руїни, які не тотожні тим, які витворила війна. Проте разом з ними існують і різні форми життя «на руїні».

Якість / користь зайнятості або діяльності жуків неможливо порівняти в категоріях людського. З антропоцентристської логіки та етики видається, що комахи Катерини Алійник повторюють недоцільний рух. Проте від джмелів — комах-запилювачів — залежить врожайність більшості сільськогосподарських культур⁹³.

У східноафриканській савані інвазивні мурахи змогли витіснити місцевих мурах, які підтримували ріст акацій, і, оголивши ландшафт, ускладнили полювання левів⁹⁴. Левам довелося почати вистежувати важчу здобич — буйволів замість зебр. Застосовуючи термін Дар'ї Цимбалюк, зображені художницею жуки й комахи утворюють «мережу життя»⁹⁵. Комахи із серії робіт «Травинки зі сталевими лезами» Катерини Алійник — згуртовані, напружені, завзяті, а їхня присутність і діяльність є важливою у взаємозалежних екосистемах.

Алійник робить незриме видимим — те, що лежить під тим, що доступне погляду, те, що просто гарантує існування видимого. Така форма мистецтва в якомусь значенні схожа на ікони. Те, що було невидимо, ставало видимим завдяки іконі. Образ святого, свята чи події через ікону поставав наочно. Ікона була заміною, перекладом реальності, тобто присут-

⁹¹ Латур, Б., Колгас, Р., Янева, А. та ін. (2021). *А комусь ще подобаються міста? Екологія проти модернізації* / Упор. Б. Філоненко (сс. 19—53). Харків: IST Publishing.

⁹² Там само (с. 31).

⁹³ Кученко, Б. (2023). Як війна впливає на природу України та чому збереження й відновлення природних екосистем є важливим у повоєнному відновленні. *Екодія*, 2 травня (<https://ecoaction.org.ua/iak-vijna-vplyvaie-na-prirodu.html>).

⁹⁴ Маркуш, К. (2024). Інвазивні мурахи змусили левів перейти на важчу здобич. *Nauka.ua*, 26 січня (<https://nauka.ua/news/invazivni-murahi-zmusili-leviv-perejti-na-vazhchu-zdobich>).

⁹⁵ Tsybalyuk, D. (2025). *Ecocide in Ukraine: The Environmental Cost of Russia's War* (p. 44). Cambridge: Polity Press.

ності Бога та святих. Образи виникають, тому що за допомоги їх «створюється уявлення» про те, замість чого вони виступають. Ікона представляє людину, яку не можна побачити, бо вона невидима (наприклад, Бог).

Увага Катерини Алійник спершу змістилася від споглядання ґрунту до горизонту, а потім — не-людських істот, які живуть на його поверхні. Війні разом зі смертю в останніх своїх роботах Катерина лишає менше простору й місця. Художниця за допомоги сильнішої від людського ока оптики увиднює ті життя, значущість яких підважена антропоцентричною логікою страждань, в якій біль від втрати не-людського життя неспівмірна зі скорботою втрати людського.

Тетяна Гардашук: Дякую, пані Наталіє, за надзвичайно цікавий підхід до осягнення наслідків війни та її руйнівного впливу мистецькими засобами. Зазвичай і насамперед ми звертаємо увагу на масштабні руйнування, на втрату чогось видимого й великого. Ми говоримо, що руйнуються українські ґрунти, але це цілі екосистеми, населені мільйонами живих істот, чие життя руйнується, нищиться, але про це мало говорять. Осягнення цієї теми мистецькими засобами надзвичайно актуальне, оскільки апелює й до емоційної сфери. Наші митці дуже активні на міжнародній арені, і важливо, що в такий спосіб вони доносять меседжі до міжнародного співтовариства.

Цю тему у своїй доповіді продовжить Юлія Вацик.

Юлія ВАЦИК, аспірантка відділу
філософії культури, етики та естетики,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
<https://orcid.org/0000-0001-9528-9414>

ПРИРОДА ЯК АРХІВ ВІЙНИ У ВОЄННОМУ ЛАНДШАФТІ ПАМ'ЯТІ

Війна зазвичай осмислюється як історична подія, політичний конфлікт або акт насильства. Проте для тих, хто живе в її безпосередній близькості, вона стає не лише контекстом, а й середовищем, у якому формується досвід і трансформується сприйняття. У цьому сенсі війна — це не просто хронологія подій. Вона змінює сам ландшафт: руйнує міста, знищує природу, змінює саму тканину простору, вшиваючи в неї пам'ять про втрату й спротив.

У випадку російсько-української війни ми бачимо, як природне середовище перетворюється на свідка, учасника й носія війни та пам'яті про неї. Можна побачити, що пошкоджені й знищені частини ландшафту зберігають матеріальні сліди насильства, такі як обгорілі дерева, забруднені ґрунти, заміновані території та навіть цілі екосистеми, що зазнали жакливих наслідків екоциду через руйнування Каховського водосховища. Вод-

ночас ці простори починають функціонувати також і як архіви колективного досвіду, зокрема у вигляді пам'яті про втрату, смерть і спротив.

Як пише Світлана Кухаренко, «Український культурний ландшафт покликаний пам'ятати та зберігати сліди трагічного минулого. Це — “пейзаж пам'яті”...»⁹⁶. Такий підхід підкреслює, що культурний ландшафт — це не просто фізичний простір, а текст, який людина «читає» і «переписує» через досвід, пам'ять та інтерпретацію. Природа в цьому ландшафті не є нейтральним тлом. Вона набуває культурного значення тоді, коли її досвід інтерпретується та інтерналізується людиною як носієм значення.

Так, мета моєї доповіді — проаналізувати, як природа в умовах війни набуває статусу архіву, в якому поєднуються екологічні, культурні й тілесні виміри травматичного досвіду. Мені також важливо продемонструвати, що навіть деформований воєнний ландшафт — це активний простір пам'яті, у якому співіснують руїна й життя.

Звісно, війна завжди супроводжується руйнуванням, але у випадку повномасштабного вторгнення Росії в Україну це руйнування набуває тотального й системного характеру, що виходить далеко за межі військових об'єктів. Ураженими стають цілі міста, села, природні території, ліси, водойми, сільськогосподарські угіддя — тобто життєві основи самого буття, як людського, так і природного.

Еріх Фром описує некрофілію як «пристрасний потяг до всього мертвого... водночас — це жага перетворювати все живе на неживе, потяг до руйнування заради самого руйнування; а також — винятковий інтерес до всього суто механічного (небіологічного)»⁹⁷. Що може краще втілювати некрофільні амбіції росіян, ніж сьогодення війна з її нескінченними жертвами та використанням найкращих технологій, обернених проти самого людства? Не складно помітити, що російсько-українська війна постає як акт радикального контролю над життям. Це проявляється у сенсі культурному, де головною метою є знищення ідентичності українців. Також такий контроль проявляється й у ворожості до живого — як людей, так і природи. Таке ставлення проявляється не тільки у фізичному насильстві, а й у символічному прагненні «стерти» усе, що уособлює самотність, різноманіття, органіку життя.

Цей вимір війни добре пояснює Роб Ніксон у концепції «повільного насильства» (*slow violence*), яку він застосовує до сьогоденньої екологічної кризи й колоніального насильства. Ідеться про насильство, яке не є миттєвим або видовищним, але має накопичувальний, довготрива-

⁹⁶ Kukharensko, S.P. (2010). *Abnormal Death Memorials in Ukraine: the Folkloristic Perspective* [doctoral dissertation, University of Alberta]. Education & Research Archive.

⁹⁷ Fromm, E. (1992). *The anatomy of human destructiveness*. Macmillan.

лий і часто невидимий ефект⁹⁸. У випадку війни це — забруднення ґрунтів вибухівкою, радіаційними чи хімічними елементами, вирубка лісів, спалені поля, затоплені шахти, порушення водного балансу, знищення диких екосистем. Подібні явища не фіксуються як «бойові втрати», але є травмою, що вписується в ландшафт, зберігаючись там на десятиліття й більше. На мою думку, така антивітальна логіка війни формує особливу форму екологічної пам'яті, де поранений простір сам стає тілом, що пам'ятає. Руйнування природи — це не просто фоновий ефект, а структурний елемент сучасної війни, що знищує не лише людей, а й можливість для життя після війни.

Коли простір переживає катастрофу, він перестає бути «нейтральним», він змінює не лише фізичну форму, а й семантичну структуру. У цьому контексті важливо звернутися до концепції гетеротопії, запропонованої Мішелем Фуко. Гетеротопії — це реальні простори, які порушують усталені уявлення про час і простір, де «реальне» й «символічне» взаємопроникають⁹⁹. Воєнні ландшафти, особливо ті, що стали свідками масового насильства над мирним населенням, на мою думку, можна осмислювати як девіантні гетеротопії, в яких пам'ять вростає в саму матерію простору, й носії цієї пам'яті продовжують відчувати його «ненормальність». В Україні тіло землі перетворюється на носія досвіду смерті. Руїни будівель, вирви від снарядів, понівечені дерева — все це не лише свідчення руйнації, а й матеріальні фрагменти історії, яка триває в часі, адже її наслідки досі формують повсякденність.

У цьому контексті доцільно звернутися до поняття «посттравматичного ландшафту». Зокрема Роберт Беван підкреслює, що руйнування міст — це не лише фізичне знищення, а й акт меморіциду, тобто через знищення міст відбувається знищення колективної пам'яті¹⁰⁰, що саме зараз і відбувається в усіх куточках України, й найбільше на її Сході. Утім, я вважаю, що у воєнному ландшафті природа і архітектура не протистоять одна одній, а співіснують і переплітаються. Адже природа часто стає продовженням архітектурного простору. Це відчувається навіть у повсякденні, коли щодня люди проходять повз понівечені дерева серед житлових кварталів — це приклад того, як нерукотворні елементи стають носіями історичного досвіду.

Тобто, якщо архітектурні руїни зазвичай трактуються як матеріалізовані сліди травми, то природа — це жива матерія, що не лише фіксує

⁹⁸ Nixon, R. (2011). *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

⁹⁹ Foucault, M., Miskowiec, J. (1986). Of Other Spaces. *Diacritics*, 16(1), 22—27 (<https://doi.org/10.2307/464648>).

¹⁰⁰ Bevan, R. (2006). *The Destruction of Memory: Architecture at War*. London: Reaktion Books.

наси́льство, а й вступає з ним у динамічні взаємини. Обгорілі дерева, розірвана земля, зарослі траншеї утворюють своєрідну «ландшафтну археологію війни», де природа є мовчазним свідком і архівом пам'яті, здатним одночасно зберігати й трансформувати сліди пережитого. На відміну від архітектури, що прагне зафіксувати героїзм або втрату, природний ландшафт демонструє плинність і неоднозначність пам'яті: він заростає, стирає, приховує або, навпаки, несподівано виявляє травматичне минуле. Руїни поступово поглинаються середовищем, земля «перетравлює» метал і бетон, дерева проростають крізь уламки — так постає гібридний посттравматичний простір, де пам'ять не лише зберігається, а буквально втілюється у рельєфі на довгий час.

Водночас місця зруйнованої природи рідко стають офіційними меморіалами. Вони часто існують на межі між пам'яттю і забуттям, функціонуючи як відкриті рани, що і нагадують про трагедії минулого, і не дають можливості повноцінно рухатись далі. У цьому сенсі пам'ять у ландшафті — це не стільки репрезентація минулого, скільки форма його присутності, постійної й неочевидної.

На противагу класичним меморіалам, створеним людиною, природа як носій пам'яті не завжди очевидна. Вона мовчазна, органічна, розсіяна, але водночас здатна зберігати, втілювати й передавати досвід травми. У природі немає гравіювань чи табличок з іменами та датами, але є сліди насильства, які зчитуються на рівні тілесного й емоційного сприйняття в людських реакціях та взаємодіях з обгорілими деревами, поруйнованими ґрунтами, спустошеними лісами. Природа стає не лише тлом, а й активним учасником події, яка зберігається в її структурі — у волокнах деревини, у ґрунтових шарах, у вигинах зраненого рельєфу.

Саме така природа постає як архів у сучасних художніх рефлексіях. У цьому архіві зберігаються сліди знищення та прагнення до відновлення; в ньому носії пам'яті намагаються знайти відповіді, осмислити минуле, зрозуміти його й примиритися з ним. Наприклад, у проєкті *Ground Shadows* художниця Анна Звягінцева продемонструвала тяглість трагедій на прикладі одного місця¹⁰¹. Від масових розстрілів під час Другої світової війни та Куренівської трагедії до сьогоденної війни природне утворення Бабиного Яру продовжує бути ландшафтом людського горя. У цьому проєкті спроба осмислення зруйнованих дерев стала формою візуального діалогу з ландшафтом війни. У роботах Звягінцевої образи дерева та людської фігури перемежовуються, розповідаючи одне про одного. Зламані стовбури постають не лише як матеріальні наслідки вибухів, а як мовчазні маркери присутності насильства в природному тілі. Через їхню формальну простоту зчитується складна й незавершена історія.

¹⁰¹ Guest exhibition: Ground Shadows (09.09.2023—24.10.2023). Kazerne Dossin (<https://kazernedossin.eu/en/expo/guest-exhibition-ground-shadows/>).

Мистецький проєкт *Сад пам'яті* Ольги Кісельової також присвячений трагедії в Бабиному Яру¹⁰². У ньому дерева сканувалися як електромагнітні носії пам'яті, через які художниця створила візуалізацію невидимого досвіду — пам'яті про масову смерть. У проєкті відвідувачам експозиції було запропоновано послухати дерева Бабиного Яру, щоб пропустити через себе метафору дерева як капсули часу, що переносить знання з минулого, тобто з землі до живого гілля. Проєкт мав на меті знайти надію не в забутті, а в пропрацюванні страшного досвіду, який довгий час лежав важким тягарем на українському суспільстві. У цьому проєкті дерево постало не як метафора, а як агент, жива істота, здатна зберігати й транслявати пам'ять поза мовою. Таке уявлення перегукується з ідеєю архіву без тексту, де природа сама є формою письма.

Аналогічна логіка діє і в американському прикладі *Survivor Tree* — дерева, що пережило теракт 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку¹⁰³. Сьогодні воно стало живим меморіалом, що уособлює не лише втрату, а й надію на відновлення, пульсацію життя серед руїни. Його присутність у меморіальному комплексі символізує витривалість людського духу, здатного проростати навіть крізь біль і трагедію. Цей символ перетворює ландшафт пам'яті на простір емоційної співучасті, де природа стає свідком і носієм колективної скорботи й надії, про яку розповідає відвідувачам дерево, що вижило.

Як зазначає Т.Дж. Демос, у сучасних візуальних практиках природа перестає бути «тлом» для подій — вона стає медіумом критичної пам'яті, здатним виявити травму, політичне насильство й екологічні катастрофи¹⁰⁴. Автор критикує утилітарний погляд на природу, яку людина має контролювати. Гордовита самоназва епохи «антропоцен» зовсім не узгоджується з реальністю, де людина, яка вірить, що підпорядкувала собі природу, стоїть на межі вимирання від власної нерозумності та пихи. Природа — це не просто матеріал для репрезентації, а пластичний і водночас стійкий носій, який взаємодіє з тілесним, емоційним та історичним виміром досвіду.

У цьому контексті природа постає як архів, що постійно змінюється, трансформуючи й поглинаючи пам'ять у русі часу. Природні ландшафти також можуть бути осмислені як простори пам'яті в сенсі, який пропонує П'єр Нора¹⁰⁵. Його концепція *lieux de mémoire* — це про простори, як

¹⁰² Ольга Кісельова. Сад пам'яті (06.02.2020—20.0.2020). *Izolyatsia* (https://izolyatsia.org/ua/project/memory_garden/memory_garden_news/).

¹⁰³ *The Survivor Tree | National September 11 Memorial & Museum*. (s.a.) (<https://www.911memorial.org/visit/memorial/survivor-tree>).

¹⁰⁴ Demos, T.J. (2017). *Against the Anthropocene: Visual Culture and Environment Today*. Berlin: Sternberg Press.

¹⁰⁵ Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, 7—24 (<https://doi.org/10.2307/2928520>).

фізичні, так і нематеріальні, в яких «пам'ять кристалізується й оселяється». У випадку природи ця кристалізація не є статичною, вона постійно переписується вітром, дощем, мовчанням і людською присутністю.

В українському контексті подібні понівечені природні простори ще не мають офіційного статусу меморіалів, однак вони вже функціонують як контури травми, сліди досвіду, джерела рефлексії для митців та споглядачів. Згадані вище проекти та нескінченна кількість інших прикладів демонструють, як важливо людині звертатися до природи. У природі люди спостерігають наслідки війни, знаходять натхнення. У таких проектах природа, як архів пам'яті, починає «говорити» про те, що людям часто складно артикулювати. На мою думку, такі приклади також ілюструють біофільну форму пам'яті, що присутня в Україні та багатьох інших суспільствах, на противагу всій, що несе за собою війна. Тут життя і пам'ять не роздільні, а взаємопроникні. Саме тому природа в умовах війни — це не лише ресурс чи ландшафтна декорація, а свідок, архівіст і суб'єкт історії.

Отже, війна не просто руйнує життєвий простір людини — вона змінює його семантику, трансформуючи знайомі ландшафти в місця смерті, втрати та пам'яті. Природа, яка страждає разом з людьми, не зникає в тіні воєнної історії, а стає її мовчазним свідком, архівом та співучасником досвіду.

Крізь призму концепцій некрофілії (Фром), повільного насильства (Ніксон) і гетеротопій (Фуко) можна побачити, як ландшафт війни набуває посттравматичної форми — де кожен уламок, кожне дерево, кожна вирва фіксує наслідки насильства. Цей ландшафт не лише «нагадує» — він також переживає минуле, зберігає історію та впливає на своїх спостерігачів. Він є матеріальною формою пам'яті, у якій людина продовжує своє існування, що не зникає із завершенням бойових дій.

Природа, показана в сучасних художніх практиках, зокрема у проектах Звягінцевої, Кісельової та багатьох інших авторів по всьому світу, відкривається як носій біофільної пам'яті — тобто такої, що не прагне зафіксувати насильство заради помсти, а переосмислити його як джерело відновлення, присутності, людяності. Цей підхід принципово відрізняється від некрофільної логіки агресора, яка прагне викоринити не лише людей, а й самі умови для життя й пам'яті.

Людина як продукт природи прагне віднайти в ній відповіді, відраду, пояснення, сенси. Для людини такий воєнний ландшафт у сучасній Україні — це не тільки простір руїни, а й простір опору, переживання та нової суб'єктивності. Природа в ньому — не тло, а активна сила, що формує післявоєнне уявлення про пам'ять, втрату й надію. Це архів, у якому зберігаються не лише сліди трагедії, а й можливість для майбутнього.

Тетяна Гардашук: Отже, ми прослухали ще один надзвичайно цікавий виступ про включення природи в досвід війни і про природу як

свідка війни. Ми всі добре пам'ятаємо атаку на Київ вранці 10 жовтня 2022 року, коли одна з ракет влучила в дитячий майданчик у парку Шевченка. Зараз там обладнано новий майданчик, посаджені нові дерева, але одне дерево, яке зачепив вибух, залишилося, і це саме один із тих свідків, про яких говорила пані Юлія.

Справді, чимало митців звертаються до теми природи. Наприклад, Алевтина дуже активно з нею працює. З одного боку, її твори говорять про те, що люди — це не рослини, які можна пересадити з місця на місце, з іншого, насіння рослин, яке ми беремо з собою з рідних місць — це носій пам'яті про дім, про власне коріння. Варто також згадати прекрасний проєкт «Невидимі сади» в Національному музеї Тараса Шевченка минулого року. Частиною цього проєкту було те, що жінки, які втратили на війні рідних, зібрали насіння улюблених квітів зі своїх садків. Його можна було придбати, щоб посіяти у власному садку, на балконі чи де інде як пам'ять про тих, хто віддав життя на всіх нас. Кошти ж пішли на допомогу ЗСУ.

Зараз також багато дискутують про облаштування меморіального кладовища, Національного пантеону. Досі в суспільстві немає консенсусу з цього питання. Але якийсь час тому піднімалася тема т. з. біокремації, коли пам'ять людини вшановується посадженим деревом. Мабуть згодом, суспільству варто буде до неї повернутися, хоча це дуже не проста і делікатна тема.

Світлана БАЛІНЧЕНКО, кандидат філософських наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу історії зарубіжної філософії,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
<https://orcid.org/0000-0001-8345-0522>

СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ БІОПОЛІТИКИ М. ФУКО: опір і виживання під час війни

У сучасних західних філософських дискусіях представлено аналіз напрямків та обмежень трансформації запропонованих М. Фуко концептів біовлади, біополітики та керування поведінкою суб'єктів (biopower, biopolitics, governmentality), з огляду на виклики, що актуалізувались під час поточної фази російсько-української війни (з моменту повномасштабного вторгнення у 2022 році) та мали початок у процесах, що відбувались в українському суспільстві з початку війни в лютому 2014 року. Підставою для такого переосмислення, зокрема, є те, що, під час війни, індивідуальна та колективна стійкість зумовлені, з одного боку, суб'єктивним сприйняттям притаманних війні контекстів життя і смерті, та, з іншого боку, раціональними й закріпленими на рівні практичних дискурсів протоколами та процесами прийняття рішень у контекстах, що передбачають потенційну загрозу життю суб'єкта.

М. Фуко, у серії лекцій у Колеж де Франс, 1977—1979 років, а саме — в лекціях «Народження біополітики» (*The Birth of Biopolitics*), визначає біополітику як «проблеми, поставлені перед урядовою практикою явищами, характерними для живих істот, що сукупно утворюють населення»¹⁰⁶. Філософ пропонує, на додачу до терміна «управління» (*government*), широко застосовуваного щодо політичної влади, вживати в значенні управління населенням концепт «скеровування», або «керування поведінкою суб'єктів» (*governmentality*), що відповідає опису влади, за якої виключено сприйняття громадян як пасивних об'єктів, що підпадають під зовнішній контроль, адже це радше «...влада, метою якої є ті, щодо кого її застосовано, а не єдність вищого порядку [...] влада, спрямована на кожного й усіх у їхній парадоксальній рівнозначності, а не в значенні вищої єдності, утворюваної цілим»¹⁰⁷. Таким чином, «система/шкала скеровування (*the grid of governmentality*)»¹⁰⁸ слугує аналітичним інструментом, що визначає «спосіб, у який хто-небудь скеровує поведінку людей» (*the way in which one conducts the conduct of men*)¹⁰⁹, з урахуванням раціональних підстав та загальної поваги до особливостей людської природи, наприклад, здатності людей чинити опір і ставити під сумнів причини, практики та системні важелі, що мають на меті керування їхнім життям.

Оскільки під час війни актуалізуються проблеми добробуту та життя/виживання населення в зазначеному раніше режимі «рівнозначності кожного й усіх», «система/шкала скеровування» ускладнюється внаслідок впливу інституціонально закріплених образів минулого й сьогодення на біополітику та некрополітику, на кшталт «спроб зупинити час» (*attempts to halt time*) з боку Росії шляхом відновлення радянської ієрархії, в контексті російсько-української війни¹¹⁰. У свою чергу, Дж. С. Тері (2024), проаналізувавши російські та українські дискурси, що виправдовують потенційну загибель комбатантів, наводить огляд ситуативних можливостей та обмежень застосування концептів скеровування та біовлади М. Фуко, з огляду на те, що воєнне керування поведінкою суб'єктів (*martial governmentality*) вимагає, щоб «фізичне життя солдата залежало від поширення ситуативно обумовленого суверенного права вбивати на мобілізованого комбатанта за умови, що комбатант застосо-

¹⁰⁶ Foucault, M. (2008). *The birth of biopolitics. Lectures at the College de France 1978—1979*. (p. 317). New York: Palgrave Macmillan.

¹⁰⁷ Foucault, M. (2007). *Security, Territory, Population: Lectures at the College de France, 1977—78* / Ed. by M. Senellart (p. 47). London: Palgrave Macmillan.

¹⁰⁸ Foucault, M. (2008). *The birth of biopolitics. Lectures at the College de France 1978—1979* (p. 186). New York: Palgrave Macmillan.

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Mickūnas, A. (2022). The Crossing of Borders. *Problemos*, 102, 59—73 (<https://doi.org/10.15388/Problemos.2022.102.5>).

уватиме таке право за наказом суверена»¹¹¹. Відтак некрополітику може бути реалізовано застосуванням «акту суверенітету [...], що дозволяє піддавати індивідуальне людське тіло впливу умов потенційної загибелі» (act of sovereignty [...] that allows subjecting the individual human body to the conditions of the potential death)¹¹². Окрім того, Дж. С. Тері вказує на розмитість межі між біополітикою та некрополітикою під час війни та, у відповідь А. Мбембе, нівелює різницю між політикою та насильством за обставин виклику, спричиненого фізичним та інституційним протистоянням загрози. Контекст російсько-української війни також призводить до зсуву позначок життя і смерті на умовній шкалі керування людським поведінням. Відтак Дж. С. Тері звертається до агамбенівської термінології (щодо політичної природи «голоного життя»¹¹³) і стверджує, що: «приклад України також демонструє логіку виживання, за якої комбатант підкоряється умовам потенційної загибелі, щоб уможливити виживання населення. Голе життя учасника бойових дій отримує статус через акт опору [...] опір представлено не як примус з боку суверенної держави, застосований до індивіда, а радше як результат власного бажання індивіда, тобто — воєнне керування поведінням»¹¹⁴.

Наразі у вітчизняній філософії існує лакуна у вивченні біоетики М. Фуко, а також воєнного керування поведінням (martial governmentality) на перетині біо- та некрополітики в контексті російсько-української війни. Подальше долучення до актуальної дискусії з цієї теми, що вже має місце в сучасній зарубіжній філософії, може бути спрямованим на такі аспекти проблеми: (1) визначення ціннісно зумовлених раціональних підстав, що впливають на співвідношення примусу та волі в ситуаціях прийняття рішень, в умовах війни; (2) визначення можливостей та обмежень застосування механізмів скеровування громадян до прийняття рішень, пов'язаних з виживанням населення під час війни (наприклад, у форматі заохочення до волонтерства та участі в обороні незалежності держави), на протигагу рішенням, що саботують опір та виживання населення, зокрема, втечі від мобілізації чи дотриманні позиції громадянської інерції.

Тетяна Гардашук: У багатьох доповідях згадувалися технології у протиставленні природі, але вже є технології, що важать у нашому житті надзвичайно багато, займають у ньому дедалі більше місця — від повсякденності до глобальних вимірів. Не випадково цю війну називають війною

¹¹¹ Terry, G.S. (2024). Martial necropolitics: The position of the combatant in the Russo-Ukrainian war. *New Perspectives*, 32(3), 307—324 (<https://doi.org/10.1177/2336825X241240879>).

¹¹² Ibid.

¹¹³ Agamben, G. (1998). *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life* / W. Hamacher, D.E. Wellbery (Eds.) (p. 7). Stanford University Press.

¹¹⁴ Terry, G.S. (2024). Martial necropolitics: The position of the combatant in the Russo-Ukrainian war. *New Perspectives*, 32(3), 307—324 (<https://doi.org/10.1177/2336825X241240879>).

технологій, коли переваги супротивника визначаються рівнем його технологічної оснащеності, але й самі технології мають свої екологічні впливи та наслідки, підвищуючи руйнівний ефект з усіма наслідками для довкілля. І власне про технологічний аспект йтиметься у наступній доповіді.

Богдан АДАМЕНКО, аспірант,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-9909-7580>

ТЕХНОЛОГІЧНІ МЕЖІ ТА ТЕХНОЛОГІЧНІСТЬ ВІЙНИ

Початково технології є інструментом, за допомоги якого людство здійснює маніпуляції у світі, деформуючи та видозмінюючи довкілля, створюючи середовища проживання та контролю, що вказує на неминучу технологічність кожної війни теперішнього чи майбутнього. Ведучи мову про технології, ми також говоримо про маніпуляції, направлені супроти нашої волі, задля досягнень цілей Іншого. Технології, хоча є пасивними, проте здатні активно втілювати (і не лише в суто фізичних об'єктах) волю своїх творців. Через це технології не є повністю автономними й ми можемо говорити про різні рівні автономії. Технології несуть у собі знання, дії, активності, цінності та політики, якими їх наділяють люди. Це відбувається на трьох рівнях: (1) створення технології, (2) її впровадження у світі, та (3) використання користувачами. При цьому на перших двох рівнях люди є свідомими цілей, які несуть технології, однак користувачам цілі технологій не є повністю доступними. Користувачі є пацієнтами, які до кінця не знають, які дії над ними вчиняються, та до якого середовища вони стають належними.

Війна сьогодення ведеться супроти нашої ідентичності, проти того, як ми (конституційно і культурно) визначили й окреслили межі нашого середовища та способу нашого життя. *Технологічні межі* в часи війни визначаються тим, як кожна зі сторін розуміє роль технологій. Ми, як сторона, що обороняється, окреслюємо технологічні межі нашої безпеки, підтримку й сталість якої забезпечують люди, які послуговуються технологіями. Для ворога, російської федерації, технологічні межі означають досяжність їхньої волі до володіння нашою територією вказуючи на те, на яку відстань проникає чи здатен проникнути «їхній світ».

Технологічні межі, про які я згадав напередодні, це, власне, сфера моїх філософських пошуків, тому тут я хотів би коротко пояснити, що я маю на увазі. *Технологічні межі*, це межі, які технології не самостійно створюють, окреслюючи зону технологічного впливу. Не самостійно, бо, як було зазначено вище, цілі для технологій покладають саме люди. Технологічна межа постає межею технологічного середовища, яке виникає че-

рез створення, впровадження, та використання конкретних технологій. Тобто початково ми використовуємо технології для прокладання меж, в середині яких починають формуватися технологічні середовища.

Технологічність війни, на мою думку, не зводиться виключно до кількості технологій, які використовують під час ведення бойових дій, чи до їхньої складності та інноваційності. Дані характеристики радше закладають рівні технологічності, бо важливий виключно не сам інструмент, а те що Я/Інші здатні змінити даним інструментом (його технологічний вплив). Технологічність війни я вбачаю у відстані між нами та противником. Мова про те на яку глибину середовища ворога ми здатні проникати, щоб відстоювати/прокладати межі нашого середовища (межі нашого світу). Швидкість реакції на загрози, також можна розглядати у контексті відстані, на якій ми здатні ідентифікувати та протидіяти небезпеці. Себто це здатність завдавати точного (найближчого) удару противникові чи протидіяти йому, перебуваючи від нього на найбільшій дистанції. «Удар» тут радше загальний описовий термін, який включає також й інформаційні впливи.

Ведучи війну проти нашого існування, росія свідомо спрямовує удари проти об'єктів цивільної інфраструктури. Натомість ми бачимо, що наші удари є прицільними й по військових об'єктах противника. Але чому наша поведінка саме така, якщо це війна за виживання? Одна з можливих відповідей, полягає в тому, що діючи так, як росіяни, ми почнемо уподібнюватися ним перебираючи на себе російську ідентичність. Втрачаючи власну українську ідентичність, ми зовоємо самі себе, а це і є тим завданням, яке стоїть перед росіянами. Важливо зазначити, що мої думки не виходять з, та не ведуть до ідей ненасилля чи пацифізму. Ми не маємо бути покірними злу, що направлене проти нас. Наша відповідь на зло не має бути «меншою» чи «слабшою», вона має бути співмірно іншою. Зло не є втіленням сили. Удари росіян по цивільному населенню та цивільних об'єктах є прикладом системної слабкості. Дії росіян, їхня жорстокість є провокаціями, що підштовхують до того, щоб ми вчиняли, як вони, та ставали, як вони, у їхньому розумінні добра та зла. Росіяни видають свої слабкості за свою силу, і воліють, щоб сила інших перетворювалася на недолік. У наших пошуках можливих асиметричних відповідей нам також варто зважати й на інші способи, якими росіяни роблять постійні спроби, подекуди успішні, підважити нашу ідентичність.

Зокрема, тривожною є близькість до наших громадян засобу технологічного впливу противника у вигляді соціальної мережі Telegram, яка є пов'язаною з країною агресоркою¹¹⁵. Згідно з дослідженням «Україн-

¹¹⁵ Токар, Н. (2024). Вісім доказів небезпеки телеграму — одного з найуспішніших російських проєктів. *Texty.org.ua*, 18 квітня (<https://texty.org.ua/articles/112268/visim-dokaziv-nebezpeky-telehrama-odnoho-z-najuspishnishyh-rosijskyh-proektiv/>).

ські медіа, ставлення та довіра у 2024 р.»¹¹⁶ для 52 % опитаних українців єдиним джерелом новин є соціальні мережі, а довіра до новин із соціальних мереж у 2024 році перебувала на рівні 55 %. При цьому основною соціальною мережею для отримання новин, зі значним відривом від інших, є саме Telegram. Ним користуються 73 % опитаних. Ми свідомо погоджуємося обмінювати безпеку на зручність¹¹⁷, адже те, що зараз є звичним засобом отримувати та поширювати інформацію, також постає інструментом фрагментації та, відповідно, зміни (деформації) нашого середовища. Це несамотійно створює нові окремі середовища, які ворог здатен підтримувати та контролювати і які стають фільтром, через який наші громадяни сприймають світ. Вражає ефективність та точність даної зброї, оскільки засіб ураження противника вже у вас у руці. Фізично залишаючись у власній країні, ми розглядаємо її через ворожу оптику, і погляд наш направлений не нами саме на те, що ворог хоче, щоб ми бачили. Схоже, що, саме використовуючи Telegram та інші соціальні мережі, ворог здатен компенсувати брак військової сили, потрібної для повного контролю над Україною. Це допомагає росіянам змінювати уявлення українців про себе, нашу політику та наші цілі, як держави. Росія знайшла нашу слабкість у відсутності протидії даній загрози, а інколи свідомому небажанні¹¹⁸, і використовує це для ізоляції нас від нашої держави на нашій території.

Ми звиклі розглядати територіальні претензії противника, однак наразі мова йде також і про технологічні посягання на нашу *цілісність*. У фізичному просторі на полі бою дедалі важче, а місцями — неможливо досягти ефекту несподіванки. Однак такий ефект можна отримати у вір-

¹¹⁶ *Українські медіа, ставлення та довіра у 2024 р.* (2024). USAID, Листопад (https://drive.google.com/file/d/1kwsclr3Qm2QaqaIVv0_l4saWRFY_NXWb/view).

¹¹⁷ Окремим питанням для осмислення є те, як ідейно повернутися до усвідомлення, що прагнення безпеки має домінувати над бажанням комфорту. Згідно з дослідженням «Українські медіа, ставлення та довіра у 2024 р.», лише 4 % українців на запитання «Як Ви ставитесь до ініціатив щодо врегулювання діяльності в Україні месенджера Telegram?» відповіли, що Telegram має бути заблокованим.

¹¹⁸ Згідно зі звітом КМІС «Сприйняття українцями загрози поширення російської пропаганди в соціальних мережах та ставлення до заборони Телеграм», 49 % українців вважають регулювання інформації в інтернеті з боку держави обмеженням прав і свобод громадян (Див.: Звіт КМІС: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1428&page=1>). На мою думку, держава має застосовувати легітимне насильство задля забезпечення безпеки громадян. Однак нам також варто усвідомлювати, що після обмеження чи заборони Telegram 52 % українців шукатимуть нові джерела новин (статистика із раніше згаданого дослідження «Українські медіа, ставлення та довіра у 2024 р.»), тож нам варто бути послідовними й розуміти, що росія одразу буде спрямована на заповнення інформаційного вакууму, як це було після заборони 2017 року іншої російської соціальної мережі ВКонтакте, на зміну якої поступову і прийшов Telegram.

туальному просторі через формування контрольованих технологічних середовищ. Нам потрібно вчитися заздалегідь визначати сірі зони, які ворог здатен окреслювати та наповнювати власними сенсами. На мою думку, в контексті наших майбутніх технологічних політик, саме розуміння того, як прокладати технологічні межі, ідентифікувати й виходити за них здатне посилити наші безпекові спроможності.

Оксана Гуцаленко: Ким ви надихалися, коли готували свою доповідь? Уточніть також, будь ласка, чим ви керуєтеся для розрізнення таких понять, як технологічні межі та технологічні кордони? Бо мені щойно спало на думку, що можуть бути й кордони.

Богдан Адаменко: Питання технологічних меж мене цікавило давно, починаючи з досліджень штучного інтелекту, але відправною точкою стало прочитання статті Пітера Вербока та співавторів, де було окреслено, як технології впливають на нас зараз. І там була метафора озера, в якому ми наче риби, а технології, наче вода, стають нашим довкіллям. Ця метафора надихнула мене на те, щоб шукати, які ж межі цього технологічного довкілля, щоб ми як люди, впроваджуючи й використовуючи технології, не були німими рибами в різних озерах, а знаходили зв'язок зі світом і збирали ці фрагменти в цілісну картину, бо світ — це цілісність, а сума більша й загальна картина ширша, ніж кожен окремий фрагмент.

Щодо розрізнення меж і кордонів, то я теж про це довго думав. Мені подобається термін «межі» (limits), а кордони я б залишив як кордони держави.

Світлана Баліченко: Це питання не лише до Богдана, а й до всіх присутніх. У вас була теза про те, що не можна уподібнюватися до росіян, до агресора. У чому ви бачите симетричність чи асиметричність відповіді на агресію?

Богдан Адаменко: Почну з того, звідки в мене з'явилася ця думка. У березні нам, аспірантам, читали лекцію, де прозвучала думка, що ця війна — екзистенційна, війна на повне знищення нас як нації, як держави. Під час цієї лекції ми думали про те, як вигравати в екзистенційних війнах. І мені спало на думку: «Здавалося б, у нас має бути природне бажання відповідати симетрично на дії агресора таким же злом, яке він заподіює нам». Але я дійшов висновку, що в такому разі ми станемо такими, як вони, і втратимо себе, свою ідентичність, за яку ми зараз і боремося. Тому ми маємо шукати асиметричні відповіді. Вони можуть бути більш технологічними, направленими на причину війни, на військові об'єкти, але неприпустимі атаки щодо цивільного населення, як це роблять росіяни з нами. Якщо ми діятимемо так само, то чи переможемо ми, використовуючи таку тактику?

Лариса Карачевцева: Я б хотіла відреагувати на репліки та запитання, які прозвучали після моєї доповіді.

Тетяна Василівна зазначила, що екоцид є не лише воєнним злочином, а й колоніальною практикою. У зв'язку з цим, я хочу згадати нещодавню книжку британського історика Пітера Франкопана «Перетворена Земля»¹¹⁹. У ній автор простежив зв'язок між першими масштабними насильницькими діями проти природи й постанням імперій, причому практика підкорення (колонізації) стосувалася передусім довкілля, а незабаром розширилася у вигляді загарбання інших територій та народів. Себто застосування екоцидальних практик і виникнення таких соціально-політичних утворень, як імперії, є історично взаємозумовленими¹²⁰.

Відповідаючи на запитання, чи варто відновлювати Каховське водосховище в контексті збереження просторової ідентичності, я би хотіла порушити, по-перше, питання агентності, а по-друге, питання доцільності. Українське суспільство має зайняти позицію суб'єкта, який творить власну історію і визначає своє майбутнє. Себто воно є агентом своїх дій, а не лише жертвою дій агресора. З цього погляду, ми маємо спільно вирішити, чи варто відновлювати водосховище, зважаючи на реальний підрахунок матеріальних ресурсів і збитків, а також вирішити, яку роль Каховська гребля відіграє в нашому національному наративі. Від цього залежить і відповідь на запитання.

Тетяна Гардашук: Дякую, пані Ларисо, за надзвичайно важливе уточнення вашої позиції. Щодо колонізації, то це завжди про просторову експансію та освоєння нових територій. Позаминулого року я мала нагоду відвідати Музей Стеделек (Stedelijk Museum) в Амстердамі. Там був представлений проєкт *Empire's Island* (куратор Jonas Staal)¹²¹, в якому розкривається феномен колонізації. Йдеться про маленький острів вулканічного походження в Атлантичному океані — Острів Вознесіння (Ascension Island), — який після його виникнення поступово заселяли рослини та тварини, а згодом його використовували в інтересах різних імперій. Після розпаду світової колоніальної системи він має формальний статус "terra nullius" — нічийна земля, але насправді острів слугує моделлю для створення колоній на Марсі й не лише для мільярдерів Джефа Безоса та Ілона Маска. Автори проєкту доходять висновку, що ера колоніалізму не завершується ніколи. Отже, колонізація — це особлива багатогартова тема досліджень.

І ще кілька слів про Каховську ГЕС, оскільки її підрив — один з найбільших злочинів росіян, а аналіз наслідків піднімає цілий комплекс проблем. Зараз багато говорять про відновлення ідентичності в контексті відтворення міфу Великого Лугу. Але після Дніпрогесу та Каховської ГЕС у цьому регіоні сформувалася нова ідентичність, і для сучасного насе-

¹¹⁹ Frankopan, P. (2023). *The Earth Transformed: An Untold Story*. Bloomsbury Publishing.

¹²⁰ Див.: Ibid. (p. 99).

¹²¹ Staal, J. (2023). *Empire's Island* (<https://www.jonasstaal.nl/projects/empires-island/>).

лення руйнування їхніх домівок влітку 2021 року було такою ж трагедією, як і виселення людей з рідних місць та затоплення їхніх сіл під час будівництва Дніпрогесу та Каховської ГЕС. Ми повинні також зважати на цю ідентичність. Тому ідея агентності, про яку говорила Лариса Качевцева, та ідея консенсусу мають стати наріжними каменями в дискусіях про майбутнє цієї території.

Євген Мулярчук: Дуже дякую за можливість долучитися до круглого стосу як слухач. Усі доповіді були цікавими та інформативними, особливо цікаво було слухати аспірантів. Колись Вебер, аналізуючи бюрократію, зауважив, що ми ніколи не вийдемо з клітки, яку самі збудували. Змінюється середовище нашого існування, змінюємося ми, але ключовим є питання: як залишатися людьми, як зберегти людяність і людське ставлення до світу?

Тетяна Гардашук: Якщо більше ніхто не бажає взяти слово, то мені залишається подякувати всім, хто долучився до сьогоднішнього круглого столу, хто доповідав і хто слухав. Також будемо думати про продовження цих дискусій в майбутньому, бо екологічні виклики не зникнуть, а навіть можуть посилитися після формального завершення війни.

Подяка Олександрю Киричку, Богдану Адаменку та Андрію Кулику, які забезпечили технічну підтримку онлайн-роботи круглого столу.

Бажаю всім успішної плідної роботи та безпеки. Також маємо дякувати Збройним Силам України, завдяки яким ми мали змогу сьогодні спокійно й відносно безпечно провести круглий стіл.